

Ebeveyn Tutumlarının Tanrı Tasavvuru ile İlişkisi Üzerine Bir Araştırma¹

Hızır HACIKELEŞOĞLU*

Faruk KARACA**

ÖZ

Dinamik bir yapı olarak Tanrı Tasavvuru, sürekli yenilenen, değişen ve kümülatif ilerleyen bir gelişim süreci barındırmaktadır. Tanrı'yı zihinde tasavvur etmek, bilişsel ve duygusal birçok yönü bulunan, ayrıca bireysel ve sosyal faktörlerin müdahil olduğu geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu sürecin belki de en kritik aşamalarından birini ebeveynlerin çocuklarına yönelik tutumları oluşturmaktadır. Bu çerçevede mevcut araştırmanın temel problemi, belirleyici bir değişken olarak düşünülen ebeveyn tutumları ile Tanrı tasavvuru arasında bir farklılaşma olup olmadığını incelemektir.

Araştırma, nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama modeline göre tasarlanmıştır. Araştırma verileri tesadüfi örneklem yoluyla seçilen katılımcılardan elde edilmiştir. Araştırma bulguları ebeveyn tutumları ile Tanrı tasavvuru arasında anlamlı düzeyde ilişkiler olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede duygusal sıcaklık eksenli ebeveyn tutumları ile dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru arasında; reddedici ebeveyn tutumları ile korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Ayrıca ebeveyn tutumlarının Tanrı tasavvuru üzerinde yordayıcı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Tanrı Tasavvuru, Ebeveyn Tutumları, Nesne İlişkileri, Bağlanma.

¹ Bu çalışma, "Ebeveyn Tutumları, Kişilik Özellikleri ve Tanrı Tasavvuru Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma" (Danışman: Prof. Dr. Faruk KARACA, 2020) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı, hizirhacikelesoglu@gumushane.edu.tr, orcid.org/0000-0001-7831-0090.

** Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı, faruk.karaca@erdogan.edu.tr, orcid.org/0000-0002-3325-2154

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 15/04/2021

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 13/05/2021

A Research on the Relationship Between Parental Attitudes and Images of God

ABSTRACT

As a dynamic structure, the image of God contains a process that is constantly renewed, changing and progressing cumulatively. The image of God comprise a wide area with many cognitive and emotional aspects, as well as individual and social factors. Perhaps one of the most critical stages of this process is the attitudes of parents towards their children. In this sense, the main problem of current research is to examine whether there is a differentiation between parental attitudes and the images of God.

This research has utilized the relational survey model which is one of the quantitative research methods. The data set was collected from random probability sampling participants. Research findings demonstrated that there was a statistically significant association between parental attitudes and God image. Accordingly, emotional warmth-oriented parental attitudes were positively associated with balanced and love oriented God images; rejectionist parental attitudes were positively associated with fear/punishment-oriented and dismissive God images. Also, parental attitudes were a significant predictor of the image of God.

Keywords: Psychology of Religion, God Image, Parental Attitudes, Object Relations, Attachment.

GİRİŞ

İnsanla dinin birlikteliği, Tanrı'yı tasavvur etme süreciyle ortaya çıkmakta; dini gelişimin seyrine göre de derinlik kazanmaktadır. Bu bağlamda dinler, semboller, örnekler, sıfatlar üzerinden müntesiplerinin zihinlerinde farklı tasavvur biçimleri meydana getirmeyi hedeflemektedir. Başka faktörlerin de etkisiyle Tanrı'nın herhangi bir biçimde tasavvur edilmesi veya anlaşılması, her iki tarafın müdahil olduğu bir süreci kapsamaktadır. Tanrı'yı tasavvur etmek, hem bizzat Tanrı tarafından organize edildiği gibi aynı zamanda insan zihni tarafından şekillenmektedir (Ay, 2008, 48). Bu bağlamda Tanrı'yı tasavvur etmek, salt bilişsel düzlemde gerçekleşen bir eylem değil; duygusal sistem, geçmiş deneyimler ve gelecekle ilgili vizyonların da etkili olduğu bir eylem olarak birçok bireysel ve sosyal faktörün müdahil olduğu dinamik bir organizasyondur. Bireyin içinde yetiştiği aile, sosyo-kültürel farklılıklar,

zekâ kapasitesi vb. faktörler, zihinsel yetilerin sınırlarını belirlemektedir. Bu bakımdan bireye sunulan sembol ve imgelerin zihinsel bir serüven sonucunda anlamlı hale gelmesi ya da sembol ve imgelere yeni anlamlar yüklenmesi, öznel bir Tanrı tasavvuru sürecine zemin hazırlamaktadır. Ayrıca din eğitimindeki farklı yaklaşımlar, zaman ve mekân farklılıkları gibi birçok etmen, bireyler arasında meydana gelen tasavvurların çeşitlenmesine neden olmaktadır.

Tanrı tasavvurunu etkileyen sosyal faktörlerden biri olarak ebeveyn tutumları, gelişimin tüm alanlarında olduğu gibi dinî gelişim açısından da belirleyici bir unsurdur. Çocukluk dönemi içerisinde ebeveynler tarafından sergilenen tutumların niteliği, çocuğun sonraki yaşamına yönelik tehlikeler ya da avantajlar sağlayabilmektedir. Dinî gelişim açısından ele alındığında ebeveyn tutumları başta Tanrı tasavvuru olmak üzere dinî hayatın birçok boyutunu etkileme gücü barındırmaktadır. Nitekim din psikolojisi alanına uyarlanmış haliyle nesne ilişkileri ve bağlanma kuramları gibi birçok alanın ebeveyn tutumları ekseninde Tanrı tasavvurunu açıklamaya odaklandığı görülmektedir. Bu araştırmanın amacı, 15-64 yaş aralığındaki bir örneklem grubu içerisinde; algılanan ebeveyn tutumları ile Tanrı tasavvuru arasında bir ilişkinin ve etkileşimin olup olmadığını incelemektir. Bu doğrultuda; (a) konuyu çevreleyen başlıkların belirlenerek derinlemesine irdelenmesi, (c) ebeveyn tutumları ile Tanrı tasavvuru arasında bir ilişkinin olup olmadığının tespiti ve ebeveyn tutumlarının Tanrı tasavvurunu yordamaya katkısının ne düzeyde olduğunu belirlemek, araştırmanın diğer amaçları arasında ifade edilebilir.

Kavramsal Çerçeve

Ebeveyn Tutumları

Aile, bireyin yaşama tutunmasında, benliğini keşfetmesinde ve sosyal çevreye uyum sağlamasında en önemli faktörlerden biridir. Toplumun nüvesi ve insanın bir çekirdek olarak içerisinde doğup büyüdüğü bir kurum olarak aile, hayatın tamamına nüfuz eden bir etki gücüne sahiptir. Adler (1998, 60-61) bir bireyin kişiliği üzerinde bilgi sahibi olmak istiyorsak, onu kendi konumu içinde değerlendirmek ve anlamak gerektiğine dikkat çekmektedir. Eserlerinde sürekli olarak bireyin anne-baba ve kardeşleri ile ilişkisine vurgu yapan Adler, aile üyelerinin bireyin daha sonraki tutum ve davranışları üzerinde belirleyici bir faktör olduğunu belirtmektedir.

Aile içerisinde özellikle anne ve baba figürleri, çocuk açısından diğer aile üyelerine göre birçok yönden ön plana çıkmaktadır. Yaşama gözlerini açan insan yavrusunun beslenme, barınma, korunma gibi fiziksel ihtiyaçlarının yanı sıra sevgi, merhamet, bağlanma gibi duygusal ihtiyaçlarının ebeveynler tarafından karşılanması, aile üyeleri arasındaki öncelik sırası hakkında fikir vermektedir. Hayatın başlangıcından neredeyse sonuna kadar değişik düzeylerde çocuğun ebeveynlerine yönelik bağımlılığı, söz konusu anne-baba tutumlarını önemli kılmaktadır. Özellikle çocukluk dönemi içerisinde söz konusu fiziksel/psikolojik ihtiyaçların yeterince karşılanmaması ya da bu ihtiyaçların karşılanması noktasında meydana gelen aşırılıklar, çocuğun daha sonraki yaşamında derin izler bırakmaktadır. Bu konu etrafında yapılan çalışmalar söz konusu durumu desteklemektedir (Ausubel vd., 1954; Argun, 1995; Argun, 1995; Kaya, 1997; Yılmaz, 2000; Kaya vd., 2012; Jankowska vd., 2015; Ersoy, 2018).

Ebeveyn tutumlarını önceleyen yaklaşımların ilk izleri psikanalize kadar uzanmaktadır. Freud, kişiliğin sağlıklı bir şekilde gelişebilmesi için bireyin ihtiyaçlarının anne-babası tarafından karşılanması gerektiği üzerinde durmaktadır. Aksi takdirde tüm yaşamı etkileyen psikolojik sorunların yaşanması kaçınılmaz gözükmektedir (Rackley, 2007: 15). Erikson'un gelişim hakkındaki dönemlendirmesine bakıldığında ise Freud'un tezine benzer bir tablo belirmektedir. Nitekim epigenetik bir ilerlemeye sahip olan sekiz evrenin herhangi bir bölümünün başarıyla tamamlanamaması durumunda sonraki dönemin olumsuz etkilenmesi kaçınılmazdır (Erikson, 1968: 92-95, 1987: 243). Bu bağlamda çocuğun ebeveyn tutumlarından kaynaklı bir gelişim problemi yaşaması, bireyin psiko-sosyal gelişiminde bir engel teşkil etmektedir. Dolayısıyla gelişim açısından düşünüldüğünde ebeveyn tutumları, bireyin sağlıklı gelişimi için temel bir basamak oluşturmaktadır.

Ebeveyn ve çocuk arasındaki ilişkinin niteliğinin toplumdaki topluma ve zamandan zamana değiştiği vurgulanmaktadır (Sayın, 1990, 125). Fakat ebeveynlerin çocuklarına karşı takındıkları tutumların sevgi ve güven ekseninde şekillenmesi gerektiği, her dönem ve toplum açısından ortak bir değer olarak ifade edilebilir. Ayrıca ebeveyn-çocuk arasındaki ilişkiyi geliştirmenin psikolojik olarak her iki taraf için en doğru yol olduğu da belirtilmektedir. İlişkili olarak Winnicott, hayatı boyunca hiçbir hastasına öğüt vermediğini; bunun yerine özellikle anne ve bebek ya da

ebeveyn ve çocuklar arasındaki ilişkinin niteliğini artırmaya çalıştığını belirtmektedir (Altaib vd., 2013, 17).

Anne-baba tutumları, çocukların yetiştirilmesinde sergilenen olumlu ya da olumsuz yargısal eğilimlerin sürekliliğini ifade etmektedir. Ebeveyn tutumlarının çocukların kişilik gelişimlerinde, benlikleriyle ve toplumla barışık bir birey olarak yaşayabilmelerinde önemli bir faktör olduğu dikkate alındığında, özellikle çocuklarda ve ergenlerde ortaya çıkan problem durumlarında (çocuk suçluluğu, uyuşturucu kullanımı, okulu bırakma vb.) ebeveynin çocuk yetiştirmede benimsediği tutumların sorgulandığı ve birçok vakada problemin asıl nedeninin anne-baba tarafından sergilenen tutumlarda yattığı vurgulanmaktadır (Mızrakçı, 1994, 9-10).

Farklı ebeveyn tutumlarının neler olduğuna ilişkin yapılan tasniflere bakıldığında ortak yönlerin fazlaca söz konusu olduğu; fakat farklı isimlendirmelerle sınıflandırıldığı göze çarpmaktadır. Araştırmalarda anne baba tutumlarının genellikle demokratik, otoriter, koruyucu-talepkâr ve baskıcı-otoriter olmak üzere ele alındığı gözlenmektedir. (Dirik vd., 2015). Söz konusu sınıflandırmayı kapsayan bir içerik ile ebeveyn tutumları, araştırmada duygusal sıcaklık eksenli, aşırı koruyucu ve reddedici ebeveyn tutumları olmak üzere üç kategoride ele alınmaktadır.

Duyusal Sıcaklık Eksenli Ebeveyn Tutumları: Bu tarz tutum örgüsünde ebeveynler çocuğa yönelik koşulsuz kabul, sevgi ve ilgi içerisindedir (Rohner vd., 2005, 305). Demokratik anne baba tutumları olarak da isimlendirilen bu tutum örgüsünde, çocukların birtakım kararlar almasında ebeveynler destekleyici bir tavır takınmakta; ayrıca çocuğun ifade ettiği fikirlere önem veren, tutarlı, kararlı ve güven veren bir görünüm sergilemektedir. Sıcak ve ilgili olan ebeveynler, sabırlı ve sorumluluk içerisinde çocuklarının fikirlerini dinlemekte ve aile içerisinde verilen kararlarda onların fikirlerine başvurmaktadır (Baumrind, 1966).

Aşırı Koruyucu Ebeveyn Tutumları: Ebeveynlerin bu tutum tarzını özetleyen kavram “endişe”dir. Aşırı koruyucu ebeveynler, çocuklarına karşı gereğinden fazla ilgi göstermekte ve ihmale varacak derecede hoşgörülü davranmaktadır. Disiplin kurallarını yerine getirme konusunda dengeden uzak ve tutarsızdırlar. Bu tutum örgüsü içerisinde büyüyen çocuklar, kendi davranışlarını denetleyememektedir. Nitekim aşırı sevgi ve sıcaklık içerisinde büyüdükleri için bu çocuklar, sınırlarını bilmede

zorlanmaktadır. Ayrıca davranışları sürekli kontrol altında tutulduğu için kendilerini test edebilecekleri alanlardan mahrum kalmaktadır. Bu tarz bir tutum sergileyen ailelerin, çocuklarına rol model olmak yerine kendilerini çocuklarına her istediklerini sağlayan bir şans olarak görüldüğü ifade edilmektedir (Arrindell vd., 1999).

Reddedici Ebeveyn Tutumları: Bu tutum içerisinde ebeveynler, çocuklarına yönelik tam bir kayıtsızlık içerisinde. Bu tarz bir tutum benimseyen ailelerin çocuklarına karşı genellikle eleştirel ve yargılayıcı bir şekilde yaklaştıkları, onların fiziksel ve psikolojik ihtiyaçlarına yönelik ilgisiz kaldıkları görülmektedir. Bu tarz bir tutum içerisinde çocuğun, iyi ve olumlu yönlerinden çok sürekli olarak kötü ve olumsuz yönleri üzerinde odaklanılmaktadır. Ebeveyn sevgisini hissedemeyen çocuklar, genellikle böyle bir tutum örgüsü karşısında sevilmediği, ilgi çekmediği, istenmediği ve reddedildiği hislerini yaşamaktadır. Ebeveyn ve çocuk arasında meydana gelen bu ilişki biçiminde iletişim şekli çok katı olduğu için böyle bir ortamda yetişen çocuklar sürekli olarak gergin ve huzursuz gözükmektedir (Baumrind, 1993).

Tanrı Tasavvuru

Psikoloji literatürüne bakıldığında tasavvur kavramının çok az kullanıldığı, bunun yerine daha çok imaj (image), temsil (representation), imge gibi ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Kavram (concept), imge (image) ve tasavvur (representation) kavramlarının farklı anlamlar ihtiva ettiği; tasavvur kavramının görsel bilgilerin zihinsel temsili; gerçekte olmayan bir şeyin zihinsel resmi, bir izlenim, canlandırma anlamında kullanıldığına değinilerek bu kavramlar arasındaki farklılıklara dikkat çekilmektedir (Bedir, 2017, 720). Söz konusu kavramlarla ilgili anlam karmaşası “Tanrı kavramı”, “Tanrı imajı”, “Tanrı Tasavvuru” ya da “Tanrı algısı” gibi kavramların kullanımı ile ilgili de karşımıza çıkmaktadır. Literatüre bakıldığında bu kavramların sıklıkla birbirlerinin yerine kullanıldığı göze çarpmaktadır (Jonker vd., 2008, 502; Davis vd., 2013, 50; Tung vd., 2017, 2). Bunlar arasında belirgin farklılıkların olmadığını belirtmekle birlikte özellikle Tanrı tasavvuru ve Tanrı imgesi arasında bir anlam farklılığı dikkat çekmektedir. Bu kavramlar arasındaki ayrımı dikkat çeken ilk kişinin Rizzuto olduğu; Tanrı imajı kavramının Rizzuto’nun çalışmasıyla ortaya çıktığı belirtilmektedir (Grimes, 2008, 12; Nelson, 2009, 253). Tanrı tasavvurunu yaşamın farklı dönemlerinde oluşturulan anılar, hisler ve imgelerin bir araya gelmesiyle şekillenen

psşik yapı şeklinde ifade eden Rizzuto, çalışmasında Tanrı imgesini ise Tanrı tasavvuru kavramından farklı bir yerde konumlandırmaktadır (Rizzuto, 1979, 87-93). Literatür içerisinde karşılaşılan bu kavramlar sıklıkla değiştirilerek birbirinin yerine kullanıldığı ve tutarsız bir şekilde kafa karışıklığına sebebiyet verdiği de ifade edilmektedir (Hall W. - Fujikawa M., 2013, 1/277).

Tanrı kavramı ile Tanrı tasavvuru arasında da belirgin bir fark olduğu ifade edilerek Tanrı tasavvurunun duygusal bir derinlik barındırdığı; Tanrı kavramının ise bilişsel veya teolojik Tanrı anlayışına göndermede bulunduğu belirtilmektedir (Hoffman, 2004, 3; Mehmedoğlu, 2011, 29; Hökelekli, 2015, 116; Willis, 2016, 30). Tanrı kavramı ve Tanrı tasavvuru arasındaki farka ilişkin olarak Tanrı kavramının bir bakıma Tanrı kelimesinin zihinsel-sözlük anlamı olduğu; affedicilik, güçlülük, yaratıcılık, her yerde hazır ve nâzır olma, en üst otorite, iyilikseverlik, her şeyi bilme gibi pek çok kavramı karşıladığını; bu kavramların doğrudan doğruya duyu verileri olmadığı ifade edilmektedir. Tanrı tasavvurunun ise kişinin öznel olarak Tanrı ile ilgili birincil tecrübelerini yansıtan hafıza izlerine dayanan duygusal bir tecrübe olduğu; dolayısıyla Tanrı tasavvurunun içeriğinin öncelikle duygusal duygusal temelli olduğu vurgulanmaktadır (Mehmedoğlu, 2011: 31; Hökelekli, 2015, 116).

Tanrı tasavvuru ile ilgili tanımlara bakıldığında geçmiş yaşantılar ve mevcut bilişsel ve duygusal potansiyel ekseninde ele alındığı görülmektedir. Tanrı tasavvurunu “*sosyo-kültürel ortam içinde Tanrı hakkında edinilen bilgilerin, bireysel kapasite ve yeteneklerle etkileşimi sonucunda bireyin zihninde Tanrı’ya ilişkin oluşan temsiller, imajlar ve canlandırmalar*” (Yıldız - Ünal, 2017, 9) şeklinde ifade eden Yıldız’ın tanrı tasavvuru tanımında, bireysel farklılıklar ve kabiliyetlerin etkisi dikkat çekmektedir. Aydın, Tanrı’ya yönelik duygu ve düşüncelerin tamamını Tanrı algısı şeklinde ifade ederek inanan veya inanmayan bireylerin zihninde bir Tanrı imgesi veya şeması olduğunu belirtmektedir (Aydın, 2010, 54). Ayrıca Tanrı tasavvurunun bireylerin zihinlerinde Tanrı’yı nasıl algıladıkları ile ilgili soruya verilen cevap olduğu ifade edilerek, söz konusu olgunun algılama sürecinin bir parçası olduğu belirtilmektedir (Göcen, 2012, 191). Bu çerçevede Tanrı tasavvuru, olgunlaşma düzeyine göre Tanrı hakkında bireyin iç dünyasında oluşan duygu, düşünce ve imgelerin dinamik örüntüsü olarak ifade edilebilir.

Tanrı tasavvuru sürecinde bireysel faktörlerin çok yoğun bir şekilde bulunması, bu konunun din psikolojisi bilimi içerisinde sıklıkla irdelenmesine sebebiyet vermektedir. Adler, algının dış dünyada meydana gelen şeyden bağımsız bir olgu olduğunu ve bireylerin algıyı dış dünyadan edindiği izlenimler doğrultusunda biçimlendirdiğini ifade ederek algının gerçeğin yeni bir formu olduğunu belirtmektedir (Adler, 1998, 66). Ayrıca fiziksel varoluşun bir çıkarsama olduğu ve ancak duyularımızın bize ilettiği psikik imgeleri algıladığımız sürece madde hakkında bilgi sahibi olabileceğimiz iddia edilmektedir (Jung, 1975, 11). Buna göre somut ve sembolleştirilen bir varlık türü bile algıyla yeni bir zihinsel forma bürünmektedir. İnsanlar her ne kadar verili bir zemin üzerinden Tanrı'yı tasavvur etmeye başlasalar da bu süreçte gelişimsel özellikler kritik bir öneme sahiptir. Bu haliyle dinin sunduğu veriler üzerinden, bireysel ve sosyal faktörlerin etkili olduğu dinamik bir süreç içerisinde meydana gelen Tanrı tasavvuru, öznel bir yapı barındırmaktadır. Winnicott'a göre çeşitli şekillerde Tanrı tasavvuru oluşumunda öznel süreçler mutlaka bulunmalıdır. Aksi takdirde Tanrı bizim çok uzağımızda bir nesneye dönüşmeye mahkûmdur (Akt: Kısa, 2013, 217). Dolayısıyla monoteist dinler açısından Tanrı sayısı nesnel bir gerçeklik olarak tek olsa da psikolojik açıdan insan sayısına eşittir. Bu noktada dini gelişim sürecinde söz konusu Tanrı tasavvurlarının nasıl oluştuğu, oluşum sürecine etki eden faktörlerin neler olduğu, tasavvurların temelinde hangi unsur ve süreçlerin bulunduğu, dinamik bir olgu olarak Tanrı tasavvurunun değişip değişmeyeceği gibi sorular ön plana çıkmaktadır. Tanrı tasavvuru gelişimini etkileyen unsurlar, bireysel ve sosyal faktörler olmak üzere iki kısımda irdelenebilir. Bu çalışmada Tanrı tasavvuru gelişim sürecinde sosyal faktörler içerisinde belki de en geniş yere sahip olan ebeveyn tutumlarına odaklanılmaktadır.

Ebeveyn Tutumları ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi

Anne ve babalar, bireyin hayat belirtisi gösterdiği ilk andan hayatın sonuna kadar vazgeçilmez bir nesne görevi üstlenmektedir. İnsan yaşamına bu derecede nüfuz eden başka bir olgunun varlığı tartışmalıdır (Collins vd., 2000). Nitekim kapsayıcılığı yadsınamaz bir olgu olarak din, ancak belirli bir yaş aralığından sonra bireyin yaşamına dâhil olmaktadır. Bu bakımdan anne ve babalar, insan için ilk ve en özel ilişki aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle ilk çocukluk döneminde ebeveyn tarafından sergilenen tutumlar, her ne kadar dinle ilgili olmayan bir nitelik

arz etse de daha sonraki dönemde dine yönelik zihinsel imgelerin oluşmasında hayati bir fonksiyon icra etmektedir. Dini yaşayış ve davranışlar üzerinde çevresel faktörlerin etkili olduğu (Kızılgöçer, Vural, 2017, 259); bu bağlamda ebeveyn tutumlarının bireylerin sahip olduğu dinî inanç ve tasavvurlar üzerinde etkili bir kaynak olduğu ifade edilebilir.

Dinsel hazırlık evresiyle birlikte dinin çocuğun hayatına girmesi, genellikle aile üyeleri vasıtasıyla gerçekleşir. Fakat burada çocuğa aktarılan Tanrı'ya ait niteliklerin ya da Tanrı hakkında verilen bilgilerin anlamlandırılmasında ebeveyn tutumları, hayati bir görev icra etmektedir. Özellikle ilk çocukluk dönemi içerisinde Tanrı hakkında bilgi verildiğinde ya da dinî öğretilerle karşılaşıldığında genellikle çocuğun sınırlı tecrübeleri devreye girerek bir anlamlandırma çabası içerisine girdiği görülmektedir. Bu dönem içerisinde çocuk üzerindeki etkisi düşünüldüğünde anne ve babanın bu süreçte en önemli bilişsel ve duygusal veri kaynağı olduğu ifade edilebilir. Bu noktada ebeveynin nasıl bir kaynaklık ettiği sorusu ön plana çıkmaktadır. Ebeveynin bu süreçteki rolünü bilişsel ve duygusal olmak üzere iki kısımda ele almak mümkündür. Ebeveynlerin Tanrı hakkında çocuğa aktardıkları bilgilerin kesin ve tutarlı olması söz konusu sürecin bilişsel boyutunu oluştururken; duygusal bir sıcaklık içerisinde çocuğa karşı sergiledikleri sevgi eksenli ve ilgili bir tutum örneği, Tanrı tasavvuru oluşum sürecinin duygusal boyutunu oluşturmaktadır. Bu çerçevede ebeveyn imajlarının Tanrı tasavvuru oluşumunda en önemli faktörlerden biri olduğu iddia edilebilir. Peterson, doğumla başlayan ve dört yaşına kadar devam eden bu süreci Tanrı tasavvuru oluşumunda kritik bir dönem olarak görmektedir (Peterson, 2005, 38). Fakat hangi yaş aralığını kapsadığına dair kesin bir ayırım söz konusu değildir. Ayrıca ilk nesne ilişkileri bağlamında ele alınan anne-baba figürlerinin, Tanrı tasavvuru gelişiminin sadece başlangıç aşamasında işlevsel olduğunu; sonrasında ise Tanrı tasavvurunun revize edilmeye devam eden bir olgu olduğu yönünde çıkarımların söz konusu olduğu görülmektedir (Peterson, 2005, 308).

Ebeveyn tutumları, çocuğun zihninde bir ebeveyn imajı oluşturmaktadır. Bu bakımdan çocuğun anne ve babasıyla meydana gelen ilişki ağı, onun Tanrı tasavvuru oluşum sürecinde önemli bir paya sahiptir. Nitekim çocuk ileride söz konusu ilişkilerin etkisi altında kalarak Tanrı kavramını zihninde anlamlı bir bütün haline getirecektir (Clark, 1990, 180). Ayrıca ebeveyn tutumları ekseninde dinî olguların, dinî

bilgilerin çocuk tarafından özdeşleştirme yoluyla aktarıldığı; dünyaya ait ilk imajların çocukluk dönemi içerisinde oluştuğu ifade edilmektedir (Ayten - Köse, 2015, 130). Fakat bu dönem içerisinde oluşturulan imajların bir dinamiklik arz ettiği göz önünde bulundurulduğunda çok yönlü bir etki alanına sahip olduğu görülebilir. Özellikle ebeveynlerin duygusal sıcaklık eksenli yaklaşımları, çocukluk dönemi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca anne ve babanın birey üzerindeki etkisinin sadece çocukluk dönemiyle sınırlandırılmayacağı ifade edilmektedir (Vergote, 1978, 315). Gerek sonraki yaşamın çocukluk geçmişi üzerine bina edilmesi, gerekse yaşam boyu aile etkisinin birey yaşamında önemli bir yer işgal etmesi, ebeveyn ile çocuk etkileşimini hayat boyu devam eden bir süreç kılmaktadır.

Spira ve D'andrade'ye göre Tanrı tasavvuru oluşumu, ebeveyn tutumlarıyla ilişkili bir süreçtir. Buna göre cezalandırıcı ebeveynler, çocukta cezalandırıcı bir Tanrı tasavvuru oluşumuna neden olurken; sevgi dolu algılanan bir ebeveyn imajı, aynı şekilde sevgi yoğunluklu bir Tanrı tasavvuru meydana getirmektedir (Spiro - D'Andrade, 1958, 456-466). Bu konuyla ilgili olarak Holm, dinî anlayışın şayet baba ya da herhangi bir aile üyesine yönelik duygusal bir bağ tarafından belirlendiği takdirde duygusal kişilikleştirmelerin söz konusu olacağından bahsetmektedir. Buna göre disiplinli ve titiz ebeveynler, sergiledikleri tutum ve davranışlarla çocuklarının Tanrı tasavvurlarını derinden etkilemektedir. Holm, bunun sonucunda çocuklarda Tanrı'ya, kiliseye ve dine yönelik kişisel ve homojen bir ilişkinin gelişmesinin hiçbir zaman mümkün olmayacağını ifade etmektedir (Holm, 2018, 88). Fakat bu noktada gelişimin değişime açık bir süreç olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla erken deneyimlerin kişinin benlik ve Tanrı tasavvuru üzerinde önemli etkileri olduğunu belirten araştırmacılar, bu tasavvur biçimlerinin statik bir görünüm arz etmediğini, özellikle evlilik veya psikoterapi gibi ilişkilerde yakınlık deneyimleri yoluyla zaman içerisinde yeniden değişip gelişme potansiyeli barındırdığını vurgulamaktadır (Oler, 1999, 39). Ayrıca çocuklara karşı geliştirilen disiplin yöntemlerinde dinin sürece dahil edilmesi, ebeveyn tutumları ve Tanrı tasavvuru ekseninde ele alınabilir. Bu bağlamda çocuklar tarafından sergilenen yanlış davranışlar karşısında ebeveynlerin "Tanrı ile koalisyon" (Nelsen - Kroliczak, 1984, 267-277) olarak ifade edilen bir metotla Tanrı'nın cezalandırıcı, azap edici yönüyle tehdit edici tutumları, çocuklar üzerinde hem ebeveyn imajı hem

de buna bağılı olarak Tanrı tasavvurunu zedeleyici bir etki meydana getirebilir.

Psikoloji literatürü içerisinde Tanrı tasavvuru ve ebeveyn tutumları ilişkisi ilk psikoloji konuları olarak tartışılan ve hala sıcaklığını koruyan bir çalışma alanıdır. Modern psikolojinin öncü isimlerinden Freud ile başlayan bu süreç sonrasında da devam etmiştir. Freud, Tanrı tasavvuru gelişiminde sadece babanın rolüne vurgu yaparak genel bir değerlendirme yoluna gitmiştir. Böylelikle Tanrı, abartılmış bir baba olarak Freud tarafından reddedilmiş ve psikoloji içerisinde sadece bir nevroz olarak kalmaya zorlanmıştır. Bu tutum her ne kadar indirgemeci bir tavır olarak görülse de Tanrı tasavvuru oluşumunda ebeveyn figürlerinin etkinliğine vurgu yapması açısından önemlidir. Daha sonraki yıllarda Freud'un dine karşı takındığı sert değerlendirmeler yumuşatılarak önemini korumaya devam etmiştir. Bu bağlamda Ian Suttie ve Harry Guntrip gibi İngiliz nesne ilişkileri psikologları, dinî inanç ve pratiklerin iyi bir nesne işlevi gördüğünü; duygusal ilişkileri geliştirerek birtakım psikolojik fonksiyonlara hizmet ettiğini belirtmektedir. Bu çerçevede Freud sonrası yapılan ampirik araştırmaların, Freud'un tezlerini doğrularken aynı zamanda düzeltme ve değiştirme yoluna gittikleri görülmektedir. Yadsınamaz sayıdaki bilim insanı, dinî inancın yansıtıcı doğasına katılmakla birlikte Tanrı tasavvurunda sadece babaya özgü niteliklerin var olduğu tezine katılmamaktadır (Peterson, 2005, 25). Tanrı tasavvuru ve ebeveyn tutumları üzerine ileri sürülen tezlere bakıldığında genellikle Freud, Erikson ve Adler'in kuramları üzerinden hareket edildiği gözlenmektedir. Nitekim Freudyan görüş, Tanrı tasavvuru sürecinde baba figürü üzerine odaklanırken Eriksoncu bakış açısı daha çok güvensizliğe karşı güvenin ilk psikososyal gelişim aşamasına vurgu yaparak anne imgeleri arasındaki farklılığa dikkat çekmektedir. Adleryen görüş ise Tanrı tasavvuru oluşumuna tercih edilen ebeveyn üzerinden bir açıklama getirmektedir (Brokaw - Edwards, 1994, 354). Bu noktada hem anne hem de babanın Tanrı tasavvuru oluşumunda önemli bir paya sahip olduğu ifade edilebilir.

Rizzuto (1979) Tanrı tasavvuru oluşumunda anne ve babanın yanı sıra diğer erken dönem ilişkilerin önemli rolünü ortaya koyan bir çalışma yürütmüştür. Bu çalışmada, deneklerin tanrı tasavvurlarının ebeveyn figürlerinin, diğer bakıcıların ve anlamlı ilişkisel kaynakların içselleştirilmiş nesne temsillerine dayandığını tespit etmiştir. Bu bağlamda

Tanrı tasavvuru üzerinde ebeveynin baskın etkisi yanında özellikle ilk çocukluk dönemi içerisinde ilişki kurulan diğer özel kaynakların da önemli bir etkisinin olduğu belirtilmektedir. Sevgi, güven ve duygusal sıcaklığın hayatın ilk dönemlerinde çocuklar tarafından içselleştirilmesi, bireyin sonraki yaşamı içerisindeki tutum ve davranışlarını düzenlemesinde yardım etmektedir. Bireye ebeveyni ya da diğer özel kaynaklar tarafından sunulan bu tutum örgüsü, Tanrı tasavvuru dâhil birçok değişken üzerinde yadsınamaz bir öneme sahiptir. Vergote ve Tamayo, Tanrı tasavvurunun birey ve çevresinin sarmal bir etkileşiminden meydana geldiğini belirtmektedir. Buna göre Tanrı tasavvuru ancak iyi belirlenmiş bir psikolojik mekanizma ve ideal bir ebeveyn figürünün içeriği tarafından sağlıklı bir şekilde gelişir (Vergote - Tamayo, 1981, 205). Bu konu etrafında yapılmış başka çalışmaların da mevcut olduğu görülmektedir (Hertel - Donahue, 1995; Oler, 1999; King, 2003; King vd., 2013; King vd., 2013).

Araştırmanın Metodolojisi

Problem

Ebeveynler arası ilişkiler ve onların çocuklarına yönelik tutumları, gelişimin tüm alanlarında etkili bir faktördür. Öyle ki ebeveynlerin çocuklarına karşı tutumları hayat boyunca bireye eşlik eden duygusal bir zemin sunmaktadır. Buradan hareketle çalışmada algılanan ebeveyn tutumlarına göre Tanrı tasavvuru biçimlerinin farklılaşıp farklılaşmadığı temel problem olarak irdelenmiştir. Buna göre ebeveyn tutumlarının alt boyutları (duygusal sıcaklık, aşırı koruyucu, reddedici) bağımsız değişken olarak değerlendirilmiş; bunlar ile Tanrı tasavvuru alt boyutları (dengeli, sevgi yönelimli, korku-ceza yönelimli, ilgisiz) arasındaki ilişki ve etkileşim test edilmiştir.

Hipotezler

H₁: Anne ve baba tutumları ile Tanrı tasavvuru biçimleri arasındaki ilişkiler, anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır. Buna göre;

H_{1a}: Duygusal sıcaklık eksenli anne tutumu ile korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvuru arasında negatif; dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

H_{1b}: Aşırı koruyucu anne tutumu ile dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru arasında negatif; korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

H_{1c}: Reddedici anne tutumu ile dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru arasında negatif yönlü; korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

H_{1d}: Duygusal sıcaklık eksenli baba tutumu ile korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvuru arasında negatif; dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

H_{1e}: Aşırı koruyucu baba tutumu ile dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru arasında negatif; korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

H_{1f}: Reddedici baba tutumu ile dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru arasında negatif; korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

H_{1g}: Ebeveyn tutumları hem olumlu hem de olumsuz Tanrı tasavvuru biçimleri üzerinde yordayıcı bir etkiye sahiptir.

Yöntem

Çalışmada ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Çalışmanın evreni Trabzon ve Gümüşhane ili ve ilçelerinde yaşayan 15-64 yaş aralığındaki tüm bireyleri kapsamaktadır. Araştırmanın örneklemi ise %48,3'ü erkek (n=525), %51,7'si (n=563) bayan olmak üzere toplam 1088 kişiden oluşmaktadır.

Araştırma verilerinin toplanması amacıyla tarafımızdan hazırlanan “Kişisel Bilgi Formu”, ebeveyn tutumlarını ölçmek amacıyla, Türkçe formunun geçerlik ve güvenilirlik çalışmasının Dirik, Karancı ve Yorulmaz tarafından yapılan “Algılanan Ebeveyn Tutumları Ölçeği” (Dirik vd., 2015) kullanılmıştır. Tanrı tasavvurunu ölçmek amacıyla Karaca ve Hacikeleşoğlu tarafından geliştirilen “Tanrı Tahayyülleri Ölçeği” kullanılmıştır (Karaca - Hacikeleşoğlu, 2020).

Araştırma verileri 2019 yılında toplanmış; elde edilen formların istatistiksel analizi SPSS 24.0 istatistik paket programı aracılığıyla yapılmıştır. Normal dağılım gösteren veriler üzerinde parametrik testlerden T-testi, Tek Faktörlü Varyans Analizi-ANOVA ve Pearson

Momentler Çarpım Korelasyon analizleri ile değişkenler arasındaki ilişki derecesini belirlemek için aşamalı çoklu regresyon analizi yapılmıştır.

Bulguların Çözülmesi

Araştırmaya dahil olan katılımcıların demografik özelliklerini belirlemek amacıyla anket formuna birtakım ifadeler eklenmiştir. Örneklem grubunun sosyo-demografik özellikleri ve söz konusu niteliklerin frekans dağılımları aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

		F	%		F	%	
Cinsiyet	Erkek	525	48,3	Medeni Durum	Bekar	797	73,3
	Bayan	563	51,7		Evli	275	25,3
	Toplam	1088	100		Diğer	16	1,5
					Toplam	1088	100
Yaş	15-18	341	31,3	Eğitim Düzeyi	İlkokul/Ortaokul	88	8,1
	19-21	199	18,3		Lise	407	37,4
	22-35	373	34,3		Yüksekokul/Üni	526	48,3
	36-45	84	7,7		Y.Lisans/Doktor	67	6,2
	46-55	46	4,2		Toplam	1088	100
	56-64	45	4,1				
	Toplam	1088	100				
Sosyo-ekonomik Düzey	Düşük	59	5,4	Algılanan Aile Dindarlık Düzeyleri	Dindar Değiller	39	3,6
	Ortanın	85	7,8		Dindarlar	938	86,2
	Orta	784	72,1		Aşırı Dindarlar	111	10,2
	Ortanın Üstü	160	14,7		Toplam	1088	100
	Toplam	1088	100				

Tablo 1’de görüldüğü gibi uygulamaya %51,7’si (n=563) bayan; %48,3’ü (n=525) ise erkek olmak üzere toplam 1088 kişi katılmıştır. Bu çerçevede cinsiyet değişkeni açısından homojen bir dağılımın söz konusu olduğu gözlenmektedir. Örneklemin yaş aralıklarına bakıldığında, 22-35 yaş aralığındaki katılımcıların %34,3 (n=373) oran ile yoğunlukta olduğu göze çarpmaktadır. Bu grubu sırasıyla %31,3 (n=341) ile 15-18 yaş grubu; %18,3 (n=199) ile 19-21 yaş grubu; %7,7 (n=84) ile 36-45 yaş grubu; %4,2 (n=46) ile 46-55 yaş grubu ve %4,1 (n=45) ile 56-64 yaş grubu takip etmektedir. Araştırmaya katılan örneklem grubunun medenî duruma göre dağılımına bakıldığında %73,3’ünün (n=797) bekâr;

%25,3'ünün (n=275) evli, %1,5'unun (n=16) ise dul ya da boşanmış bireyler olduğu; eğitim düzeyine bakıldığında %48,3'ünün (n=526) üniversite; %37,4'ünün (n=407) lise; %8,1'inin (n=88) ilkokul/ortaokul; %6,2'sinin (n=67) ise yüksek lisans/doktora mezunu olduğu gözlenmektedir. Kendisini orta gelir grubunda konumlandırılan örneklerin %72,1'ini (n=784) oluşturmaktadır. Bu grubu %14,7 (n=160) ile ortanın üstü gelir grubu takip etmektedir. Sonrasında sırasıyla %7,8 (n=85) ile ortanın altı ve %5,4 (n=59) ile düşük düzey gelir grubunda yer alanlar bulunmaktadır. Son olarak uygulamaya katılan bireylerin algıladıkları aile dindarlık düzeylerine bakıldığında, ailesini dindar olarak görenler %86,2 (n=938) ile en yüksek oranı oluşturmaktadır. Ailesinin aşırı dindar olduklarını ifade edenler %10,2 (n=111); dindar olmadıklarını ifade edenlerin oranı ise %3,6 (n=39) şeklindedir.

Ebeveyn Tutumları ve Tanrı Tasavvuru İlişkisiyle İlgili Bulgular

Tablo 2. Anne Tutumları ve Tanrı Tasavvuru Arasındaki Korelasyonlar (Pearson Korelasyon Testi)

Değişkenler	Dengeli	Sevgi Yönelimli	Korku-Ceza Yönelimli	İlgisiz
Duygusal Sıcaklık	,176**	,171**	,067*	-,088**
Aşırı Koruyuculuk	,092**	,072*	,198**	,151**
Reddedici	-,006	-,016	,081**	,237**
Toplam	1088			

*p<.05, **p<.01, ***p<.001.

Tablo 2 anne tutumları ve Tanrı tasavvuru alt boyutları arasındaki korelasyonu göstermektedir. Buna göre duygusal sıcaklık eksenli anne tutumu ile dengeli ($r = ,176$; $p < .01$), sevgi yönelimli ($r = ,171$; $p < .01$) ve korku-ceza yönelimli ($r = ,067$; $p < .05$) Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönde; ilgisiz Tanrı tasavvuru ($r = -,088$; $p < .01$) arasında negatif yönde anlamlı ilişkiler bulunmaktadır. Aşırı koruyucu anne tutumu ile dengeli ($r = ,092$; $p < .01$), sevgi yönelimli ($r = ,072$; $p < .05$), korku-ceza yönelimli ($r = ,198$; $p < .01$) ve ilgisiz ($r = ,151$; $p < .01$) Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler bulunmaktadır. Reddedici anne tutumu ile

korku-ceza yönelimli ($r = ,081$; $p < .01$) ve ilgisiz ($r = ,237$; $p < .01$) Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler bulunmaktadır.

Tablo 3. Baba Tutumları ve Tanrı Tasavvuru Arasındaki Korelasyonlar (Pearson Korelasyon Testi)

Değişkenler	Dengeli	Sevgi Yönelimli	Korku-Ceza Yönelimli	İlgisiz
Duygusal Sıcaklık	,163**	,163**	,087**	-,071*
Aşırı Koruyuculuk	,104**	,086**	,209**	,160**
Reddedici	,000	-,019	,083**	,223**
Toplam	1088			

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$.

Tablo 3 baba tutumları ve Tanrı tasavvuru alt boyutları arasındaki korelasyonu göstermektedir. Buna göre duygusal sıcaklık eksenli baba tutumu ile dengeli ($r = ,163$; $p < .01$), sevgi yönelimli ($r = ,163$; $p < .01$) ve korku-ceza yönelimli ($r = ,087$; $p < .05$) Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönde; ilgisiz Tanrı tasavvuru ($r = -,071$; $p < .05$) arasında negatif yönde anlamlı ilişkiler bulunmaktadır. Aşırı koruyucu baba tutumu ile dengeli ($r = ,104$; $p < .01$), sevgi yönelimli ($r = ,086$; $p < .01$), korku-ceza yönelimli ($r = ,209$; $p < .01$) ve ilgisiz ($r = ,160$; $p < .01$) Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler bulunmaktadır. Reddedici anne tutumu ile korku-ceza yönelimli ($r = ,083$; $p < .01$) ve ilgisiz ($r = ,223$; $p < .01$) Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler bulunmaktadır.

Freud'un Tanrı tasavvuru oluşumunda baba figürüne yönelik yaptığı vurgu, kendisinden sonra gelen bilim insanları tarafından gölgede bırakılmıştır. Özellikle nesne ilişkileri ve bağlanma kuramlarıyla birlikte Tanrı tasavvuru oluşum süreci, daha geniş bir çerçevede ele alınma imkânı bulmuştur. Bu çerçevede yapılan bazı araştırmalar, anne imajının Tanrı tasavvuru gelişiminde çok daha etkin bir figür olduğunu ileri sürerken; (Vergote - Tamayo, 1981; Peterson, 2005) bazı çalışmalar babanın bu süreçteki etkinliğine vurgu yapmaya devam etmiştir (Janssen vd., 1994). Başka bir çalışmada ise tercih edilen ya da karşı cins ebeveynlerin Tanrı tasavvuru sürecinde çok daha etkili olduğu yönünde bulgular elde edilmiştir (Beit-Hallahmi - Argyle, 1975).

Bağlanma teorisi içerisinde önemli bir yer tutan temel kavramlardan biri "içsel çalışan modeller"dir. Buna göre çocuğun gelişimi

boyunca bağlanma yaşantıları, içsel çalışan modeller vasıtasıyla kendisinin ve diğerlerinin bilişsel modellerini zihinsel bir şablon şeklinde içselleştirilmektedir (Bartholomew - Horowitz, 1991, 226). Bowlby'ye göre bebek büyüdükçe bağlanma tecrübelerini; "içsel çalışan modelleri"ni veya kendisinin ve diğerlerinin zihinsel temsillerini oluşturarak içselleştirme yoluna gitmektedir. Ayrıca "bilişsel haritalar" olarak da tanımlanan (Bowlby, 1982, 12) içsel çalışma modelleri, çocuğun tecrübelerinin tamamen gerçek bir temsili olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu modellerin, geçmişteki olayların bir yansıması olmadığı, aksine bir analiz etme ve özgün bir forma büründürme süreci olduğu ifade edilerek "içsel çalışan modeller" teriminin öznel tecrübelerle dayanan kişisel bir oluşum olduğu vurgulanmaktadır (Arslan, 2008, 15). Dolayısıyla içsel çalışan modeller, tıpkı nesne ilişkilerinde olduğu gibi ilk deneyimlerden gelişerek oluşmakta ve yetişkinlikte bireye bir şablon formu sunmaktadır. Bu modele göre birey, erken dönem ilişkilerinde sevgi ve güven merkezli bir anlayışla yetiştirilmişse kendini sevmeye değer ve güvenilir bir insan olarak kabul etmekte; ihtiyaçları karşılanmadığında ise kendisine yönelik imgesi zayıf bir nitelik kazanmaktadır (Burger, 2016, 224) Bu çerçevede bağlanma kuramının doğumdan ölüme kadar devam eden bir süreci kapsadığı ifade edilebilir.

Bowlby'nin öncülük ettiği kuramın sınırları, din psikolojisi alanına kadar uzanmaktadır. Özellikle Bowlby'nin ve Ainsworth'un bağlanma konseptini dine uyarlayan Kirkpatrick'den sonra Tanrı'nın bir bağlanma figürü olabileceği iddia edilmiş; bu bağlamda erken dönem ilişkileri ile Tanrı tasavvuru arasında bir ilişkinin var olup olmadığı tartışması gündeme getirilmiştir. Buna göre bağlanma stillerindeki farklılıklara göre Tanrı hakkındaki tasavvur biçimleri de değişime uğramaktadır. Örneğin, güvenli bağlanma stiline sahip bir bireyin, Tanrı'yı seven, kendisini önemseyen, duyarlı bir bağlanma figürü olarak zihninde canlandırmasına karşılık, kaçınmacı bağlanma stiline sahip bireyin Tanrı'yı uzak, korkutucu ve cezalandırıcı bir biçimde tasavvur etmesi beklenmektedir (Kirkpatrick, 2005, 102). Kirkpatrick'in bireylerin Tanrı ile meydana gelen ilişkilerini açıklamada kullandığı iki hipotez söz konusudur ki bunlardan birincisi ilişkisel, diğeri ise telafi edici hipotezdir. İlişkisel (correspondence) hipoteze göre erken dönem bağlanma ilişkileri içerisinde meydana gelen şemalar, daha sonraki dönem içerisinde meydana gelen Tanrı tasavvuru biçimlerinde temel bir referans kaynağı olmaktadır. Bu bağlamda çocukluk dönemi bağlanma ile Tanrı'ya

bağlanma arasında doğrudan bir ilişki vardır. Telif edici hipotez ise bakım veren ile çocuk arasında meydana gelmesi beklenen bağlanmanın olumsuz sonuçlanmasına bağlı olarak anne-babanın yerine geçen kişilere bağlanmasına odaklanmaktadır. Bu noktadan hareketle Kirkpatrick telif edici hipotezi Tanrı ile ilişki ekseninde irdelemekte; buna göre annesi ya da ilk bakım vereni ile çocuk arasında güvensiz bağlanma sonucu oluşan boşluğu telif etmek için birey, sevgi dolu, güvenli ve himaye edici bir Tanrı'ya bağlanma ihtiyacı hissetmektedir. Yani anne ile çocuk arasında yaşanan bağlanma eksikliği, Tanrı'ya bağlanma ile telif edilmektedir (Kirkpatrick - Granqvist, 2008, 915). Bu iki modele göre bireyin erken dönem ilişkileri, Tanrı'yı zihinde tasavvur etme biçiminde önemli bir paya sahiptir (Kirkpatrick, 2005, 101-158). Buna göre bireylerin ebeveyn tutumlarına bağlı olarak bağlanma stillerinden hareketle zihinlerinde meydana getirdikleri bilişsel şemalar, ileriki yaşamlarında kendilerine hem bir referans kaynağı hem de duygusal bir zemin oluşturmaktadır. Bu noktadan hareketle nesne ilişkileri ve bağlanma kuramları dikkate alındığında özellikle anne ve ilişkide olunan yakın bireylerin tutumları ile Tanrı tasavvuru arasında bir ilişkinin varlığı söz konusu olabilir.

Bireyin kendilik ve Tanrı tasavvuru oluşum sürecinde özellikle annenin rolü çok önemli gözükmektedir. Bu çerçevede Geertz, Tanrı'nın zihinde sadece çocuk tarafından oluşturulan bir şey olmadığını ifade etmektedir. Tanrı'nın aile içerisinde bulunduğunu ifade eden Geertz'e göre çoğu çocuk, ailesi tarafından Tanrı ile tanıştırılmaktadır. Aile çevresinde aile bireylerinin tutumları, dinî törenler ve buna ilişkin sosyal düzenlemelerle tanışan çocuk, zamanla kendi Tanrı tasavvurunu oluşturmakta ve resmî Tanrı anlayışıyla karşılaştırmaktadır. Geertz'e göre Tanrı'nın bu süreçte yeniden şekillenmesi çocuğun gelecekteki dinî bilincini etkileyecektir (Rizzuto, 1979, 8). Nesne ilişkileri üzerine çalışmalar yapan psikologlar içerisinde Tanrı tasavvurunu aşamalı olarak ele alan birtakım araştırmacılar mevcuttur. Bu araştırmacılar, Tanrı tasavvurunun başlangıçta ebeveynlerle veya bakıcılarla ilişkilerden etkilendiğini belirterek bu dönem içerisinde psikolojik olarak Tanrı'nın bir geçiş nesnesi işlevi gördüğünü; fakat zaman içerisinde yaşam tecrübelerine bağlı olarak Tanrı'ya yönelik tasavvurların revize edildiğini ve güncellendiğini iddia etmektedir (Peterson, 2005, 21). Bu bağlamda Tanrı tasavvuru oluşumuna ebeveyn imajlarının kaynaklık ettiği; fakat hayat tecrübeleri sonucunda yeniden şekillenen bir yapı görünümünde

olduğu ifade edilebilir. Bu bakımdan her ne kadar dinamik bir yapı görünümünde olsa da Tanrı tasavvuru nüvelerinin ebeveynler tarafından atıldığı ileri sürülebilir.

Tanrı tasavvuru ve baba figürü arasındaki ilişkiye yönelik ise akla gelen ilk isim hiç şüphesiz ki Freud'dur. Dini, çocukluk deneyimlerinin yinelenmesinden ibaret gören Freud'a göre insan, kendini tehdit eden tehlikelere karşı, çocukluğunda yaptığı gibi aynı yöntemlerle karşı koymakta; güvensizliğini yenebilmek için, kendini şaşırtan ve korkutan; fakat aynı zamanda koruyan babasına teslim olmaktadır (Fromm, 1990, 20-35; Freud, 2000, 20-33). Bu bakımdan Freud'a göre din, çaresizlikler karşısında çare arayan insanlar için baba yerine geçen psikolojik bir güçten ibarettir. Çocukluktaki çaresizlik duygusunun etkisiyle harekete geçen bu güç, yaşam boyu bireyin hayatında etkili olmaktadır. Freud'un dinin kaynağına yönelik detaylı açıklamaları değerlendirildiğinde, özellikle Tanrı tasavvuru sürecinde babanın rolünü ön plana çıkarması nedeniyle hipotezinin önem arz ettiği ifade edilebilir. Nitekim gelişimin tüm basamaklarında önemli bir görev icra eden baba figürü, tamamlayıcı bir işleve sahiptir.

Ebeveyn-çocuk ilişkisini ele almaya yönelik yapılan çalışmalara bakıldığında gerek din psikolojisi gerekse diğer disiplin alanlarının genelinde sadece anne ile çocuk arasındaki ilişkiye odaklanıldığı; bu bakımdan çocuk gelişiminde babanın üstlendiği rolün göz ardı edildiği net bir şekilde görülmektedir. Aile süreçlerini inceleyen çalışmalara bakıldığında öncelikle annenin çocuk üzerindeki etkisi üzerinde durulduğu; babanın etkisinin ise yine anne üzerinden ifade edildiği gözlenmektedir (Lynn, 2012, 1). Fakat anne figürünün çocuk üzerindeki etkisi, baskın bir unsur olsa da baba figürünün çocuk üzerindeki etkisi, müstakil bir değer ifade etmektedir. Özellikle nesne ilişkileri ve bağlanma kuramcılarının 0-2 yaş aralığına verdikleri önem sebebiyle baba rolünün çocuk üzerindeki etkisinin gölgelendiği ifade edilebilir. Bu bağlamda çocuğun doğumunu takip eden ilk iki yılda anne-çocuk ilişkisinin önemi, babalık rolünün aktif olmasını engellese de iki yaşından itibaren çocuğun hayatında baba figürünün değeri artmaktadır (Yavuzer, 1999, 19; Lamb - Lewis, 2010, 100).

Tüm kültür çevrelerinde anne ve babalık rolleri üzerinde durulduğu; çocukların hem anneye hem de babaya ihtiyacı olduğu yönünde vurgulamalar yapılmaktadır. Hatta baba figürünün önemiyle

ilgili olarak hiçbir çocuğun babasız olmadığı; organik bir babaya sahip olmayan çocukların bile zihinlerinde bir şekilde baba figürü ürettikleri ifade edilmektedir (Nsamenang, 2010, 388). Babasız büyüyen çocukların, bir şekilde amca, dede, dayı figürlerinden herhangi birine bağlanmaları, bu kişileri baba yerine koymaları, baba figürüne yönelik ihtiyacı ortaya koymaktadır. Yapılan çalışmalarda baba-çocuk ilişkisinin istenen bir seyir takip etmesinin, ileriki dönemlerde meydana gelmesi muhtemel davranış problemlerinde azalma, bilişsel gelişiminin daha sağlıklı olması gibi sonuçlar ortaya çıkardığı belirtilmektedir (Lynn, 2012, 3). Dolayısıyla babanın gelişim sürecine aktif bir şekilde müdahil olması durumunda anne figürü kadar etkili sonuçlar üretebildiği ifade edilebilir. Bu bağlamda modern hayat içerisinde ebeveynlerin çocukla etkileşimine yönelik değişimden bahsedilmiştir. Söz konusu değişimin seyrine bağlı olarak anne-baba figürlerinin çocuk üzerindeki etkisini, herhangi birine indirgemekten ziyade birlikte değerlendirmenin daha tutarlı sonuçlar elde etme açısından önemli olduğu görülmektedir. Vergote, aile çekirdeğinin; içinde özel bir yer işgal eden üç kişi arasındaki birtakım ilişkilerin düğümlendiği üçgen şeklinde bir alanı temsil ettiğini ifade ederek anne-baba ve çocuk üçlüsünün ayrılmaz rolüne vurgu yapmaktadır. Ayrıca anne ve baba figürlerinin arasında sürekli olarak bir farklılaşmanın bulunduğu; fakat her iki figüre ait işlevlerin birbirinin tamamlayıcısı olduğunu vurgulamaktadır (Vergote, 1999, 183)

Duygusal sıcaklık eksenli ebeveyn tutumu, sevgi, hoşgörü, koşulsuz kabul gibi duygu durumlarını kapsamaktadır. Bu tutum tarzı demokratik ve disiplinli; aynı zamanda sıcak ve ilgili olmayı gerektirmektedir. Sevgi ve kuralların yerine getirilmesine yönelik kaygının çocuğa eşit düzeyde hissettirildiği bu tutum ağı, ideal ebeveyn tutumlarından biri olarak tanımlanabilir. Diğer taraftan dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru biçimlerinin içeriklerine bakıldığında, Tanrı'ya yönelik sevgi ve korku-kaygı duygularının birlikte yaşandığı; emir ve yasakların yerine getirilmesi konusunda kaygılı bir durumun söz konusu olduğu, aynı zamanda Tanrı'ya yönelik sevginin yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Bu çerçevede araştırmanın H_{1a} "*Duygusal sıcaklık eksenli anne tutumu ile korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvuru arasında negatif; dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.*" ve H_{1d} isimli "*Duygusal sıcaklık eksenli baba tutumu ile korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvuru arasında negatif; dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru*

arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.” hipotezlerinin kısmen doğrulandığı görülmektedir. Elde edilen verilere göre hipotezimizin sadece korku-ceza yönelimli Tanrı tasavvuru alt boyutunda desteklenmediği görülmektedir.

Duygusal sıcaklık eksenli ebeveyn tutumuyla korku-ceza yönelimli Tanrı tasavvuru arasında beklenilenden farklı olarak pozitif bir ilişki olduğu gözlenmektedir. Bu durum, dinin doğasında bulunan korku-ceza unsurlarından kaynaklanabilir. İslam dini açısından düşünülecek olursa Kur'an-ı Kerim'in değişik yerlerinde Müslümanların Allah'tan korkması gerektiğine yönelik bir vurgu göze çarpmaktadır (Bakara 2/48; Beyyine 98/7-8; Zümer 39/13; Nur 24/37). Daha çok “havf” kavramıyla ifade edilen korku biçimi “hoşlanılmayan bir durumun başa gelmesinden veya arzulanan bir şeyin elde edilememesinden duyulan kaygı ve korku” şeklinde ifade edilmektedir (Kara, 1997, 528-531). Tasavvuf literatüründe “havf”ın çeşitli aşamalarından bahsedilmektedir. Yaratıcının sevgisinden mahrum kalma kaygısı, bu korku biçimlerinin üst aşamalarında bulunurken, cehenneme girme kaygısı, daha alt bir korku çeşidi olarak ifade edilmektedir (Kâşânî, 2015, 238; Uludağ, 2012, 161). Korkunun insan sınırlarını hatırlatan bir kavram olduğuna değinen Albayrak, bu duygunun motive edici etkisi üzerinde durmaktadır (Albayrak, 2008). İslam dini içerisinde korku duygusunun motive edici ve uyum sağlayıcı özelliği sebebiyle sıkça kullanılması, birçok faktörü geride bırakıp korku-ceza yönelimli bir Tanrı tasavvuru oluşumuna sebebiyet verebilmektedir (Karaca, 2015, 103). Yapılan bir araştırmaya göre çocukluğunda ailesi tarafından korku metodu ile bilgilendirilen öğrencilerin oranı %64,6 iken; sevgi metodu ile bilgilendirilen öğrencilerin oranı %26,6 şeklindedir. Ayrıca korku motivasyonu ile yetiştirilmiş bireylerin Allah'ı daha çok korku-ceza yönelimli bir varlık şeklinde algıladıklarına yönelik bulgular göze çarpmaktadır (Albayrak, 1995, 75-115). Bu bakımdan duygusal sıcaklık eksenli ebeveyn tutumları ile korku-ceza yönelimli Tanrı tasavvuru arasındaki ilişkiyi daha geniş bir çerçeveden ele almanın gerekliliği ifade edilebilir.

Çocukların bir birey olarak toplum içerisinde yer almasını engelleyici bir tavır olan reddedici ebeveyn tutumları, anne ve babanın çocukla ilgilenmediği, ona karşı kayıtsız ve duyarsız; olumlu duyguların çocuğa hissettirilmesi noktasında pasif kaldığı bir süreci kapsamaktadır. Sürekli olarak kötü ve olumsuz nitelikler üzerinden değerlendirilen çocuklar, aileleri tarafından istenilmediklerini düşünmektedir. Reddedici

ebeveyn tutumu, Tanrı tasavvurları açısından ele alındığında korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvurlarıyla anlamlı düzeyde pozitif bir ilişkiye sahip olduğu görülmektedir. Anne babası tarafından sürekli olarak cezalandırılan, ilgilenilmeyen bireylerin Tanrı'ya da aynı şekilde korku-ceza yönelimli ya da kendisiyle ilgilenmeyen, bağışlamayan bir varlık şeklinde tasavvur ettikleri gözlenmektedir. Bu çerçevede araştırmanın H_{1c} “Reddedici anne tutumu ile dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru arasında negatif yönlü; korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.” ve H_{1f} isimli “Reddedici baba tutumu ile dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru arasında negatif; korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.” şeklindeki hipotezlerinin kısmen doğrulandığı ifade edilebilir. Elde edilen verilere göre hipotezimizin korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvuru alt boyutlarında desteklendiği; dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru alt boyutlarında ise desteklenmediği görülmektedir.

Çift kutuplu bir tutum çeşidi olarak aşırı koruyuculuk, sorumluluktan kaçan, özgüveni düşük, çevresine karşı korkulu ve çekimser olan bireylerin yetişmesine sebebiyet veren bir tutum ağına sahiptir. Aşırı koruyucu ebeveyn tutumunda anne ve babalar, çocuklarını aşırı derecede koruma altında almakta ve denetlemektedir. Her konuda aşırı derecede müdahale edilen bu çocuklar, kendi başına karar veremeyen, ebeveynlerine bağımlı bireyler olarak toplumda yer edinmektedir (Baumrind, 1966). Aşırı koruyucu bir tutumla yetiştirilen çocuklar, kaygı düzeyleri yüksek, kırılgan bir yapıya sahip olabilir. Çevreye yönelik savunmasız, güvensiz ve kaygılı olan bu kişiler, Tanrı'ya yönelik de olumsuz imajlar besleyebilir. Bu çerçevede elde edilen verilere bakıldığında aşırı koruyucu ebeveyn tutumları ile korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvurları arasında anlamlı düzeyde pozitif bir ilişki olduğu görülmektedir. Dolayısıyla araştırmanın H_{1b} “Aşırı koruyucu anne tutumu ile dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru arasında negatif; korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.” ve H_{1e} isimli “Aşırı koruyucu baba tutumu ile dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru arasında negatif; korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.” hipotezlerinin kısmen doğrulandığı görülmektedir. Elde edilen verilere göre hipotezimizin korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvuru alt boyutlarında desteklendiği; dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru alt boyutlarında ise desteklenmediği görülmektedir.

Aşırı koruyucu ebeveyn tutumu ile Tanrı tasavvurunun tüm alt boyutları arasındaki anlamlı ilişki, aşırı koruyucu anne baba tutumunun hem olumlu hem de olumsuz yönler barındırmasından kaynaklanabilir. Bu tutuma sahip ebeveynler, zaman zaman çocuklarına yönelik aşırı müdahalelerde bulunarak sorumluluk almalarını, deneyim kazanmalarını ve özgüven kazanmalarını engelleyebilmektedir (Hayta, 2017, 220-221). Ayrıca bu tutum örgüsünde aşırı düzeyde de olsa sevgi, ilgi ve hoşgörü söz konusu olabilmektedir. Buna bağlı olarak aşırı koruyucu ebeveyn tutumunun kişilik gelişimi açısından problemleri bir sonuç üretmesi muhtemeldir. Bir çalışmada aşırı koruyuculuk eksenli tutumla yetişen bireylerin aşırı bağımlı, daima başkalarının desteğini arayan bir kişilik özelliğine sahip olabileceği belirtilmektedir (Afat, 2013, 159-160). Çalışmamızdan elde edilen verilere bakıldığında aşırı koruyucu anne-baba ile kişilik özelliklerinden deneyime açıklık ($p < .05$) ve nevrozizm ($p < .05$) arasında pozitif yönlü anlamlı ilişkiler görülürken; uyumluluk ($p > .05$), sorumluluk ($p > .05$) arasında anlamlı düzeyde olmasa da negatif yönlü ilişkiler tespit edilmiştir. Bu sonuçlar aşırı koruyucu anne tutumlarının kişilikte meydana getirdiği çift kutuplu sonuçları doğrudan göstermektedir. Aynı durum Tanrı tasavvuru açısından da geçerlidir. Ayrıca aşırı koruyucu tutumla yetişen bireyler, psiko-sosyal açıdan her ne kadar çeşitli olumsuzluklarla karşılaşsa da ebeveynlerine yönelik olumsuz bir tutuma sahip olmayabilir. Aşırı koruyucu ebeveyn tutumunu diğer olumsuz tutumlardan ayıran nokta da burada saklıdır. Nitekim reddedici ebeveyn tutumunda birey, ebeveyne yönelik olumsuz bir imaj geliştirebilirken; aşırı koruyucu tutumda ebeveyne yönelik olumsuz bir imaj oluşmayabilir. Bu durum Tanrı tasavvuru oluşumunda bir değişken olarak ele alınabilir. Dolayısıyla aşırı koruyucu anne-baba tutumunun Tanrı tasavvuruna olumlu ya da olumsuz yansımaları söz konusu olabilir. Bu bakımdan elde edilen bulguların bağlanma ve daha genel bir çatı olarak nesne ilişkileri kuramları ile örtüşen bir zeminde bulunduğu ifade edilebilir. Ebeveyn tutumlarından hareketle bireylerin zihinlerinde mevcut bulunan anne-baba imajlarına yönelik olumlu izlerin, aynı şekilde olumlu Tanrı tasavvuru oluşumuna ve gelişimine katkıda bulunduğu söylenebilir.

Tablo 4. Ebeveyn Tutumlarının Olumlu Tanrı Tasavvurunu Yordamasına İlişkin Aşamalı Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

Aşamalar	ΔR^2	f	p
1 Anne Duygusal Sıcaklık	,042	48,234	,000
2 Anne Duygusal Sıcaklık Baba Aşırı Koruyuculuk	,048	28,253	,000
Aşamalar	β	t	p
1 Anne Duygusal Sıcaklık	,199	6,945	,000
2 Anne Duygusal Sıcaklık Baba Aşırı Koruyuculuk	,186	6,400	,000
	,074	2,821	,005
Bağımlı Değişken: Olumlu Tanrı Tasavvuru			

Tablo 4’de görüldüğü üzere ebeveyn tutumlarından anne duygusal sıcaklık ve baba aşırı koruyuculuk alt boyutları ile olumlu Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır ($p < .01$). Analiz sonuçlarına göre anne duygusal sıcaklık eksenli tutum, tek başına olumlu Tanrı tasavvuruna ait varyansın %4’ünü açıklamaktadır. Modele baba aşırı koruyuculuk boyutu dahil olduğunda ise olumlu Tanrı tasavvuruna ait varyansın yaklaşık %5’ini açıkladığı görülmektedir ($\Delta R^2 = .048$, $f = 28,234$, $\beta = .186$; $.074$, $p < .01$). Diğer bir ifadeyle olumlu Tanrı tasavvurunun %4 oranında duygusal sıcaklık eksenli anne tutumu, yaklaşık %5 oranında ise duygusal sıcaklık eksenli anne tutumu ile aşırı koruyucu baba tutumu etkileşiminden meydana geldiği ifade edilebilir.

Tablo 5. Ebeveyn Tutumlarının Olumsuz Tanrı Tasavvurunu Yordamasına İlişkin Aşamalı Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

Aşamalar	ΔR^2	f	p
1 Baba Aşırı Koruyuculuk	,055	64,149	,000
2 Baba Aşırı Koruyuculuk	,075	44,386	,000
Anne Reddedicilik			
Aşamalar	β	t	p
1 Baba Aşırı Koruyuculuk	,328	8,009	,000
2 Baba Aşırı Koruyuculuk	,243	5,515	,000
Anne Reddedicilik	,313	4,826	,000
Bağımlı Değişken: Olumsuz Tanrı Tasavvuru			

Tablo 5’de görüldüğü üzere ebeveyn tutumlarından baba aşırı koruyuculuk ve anne reddedicilik alt boyutları ile olumsuz Tanrı tasavvuru arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır ($p < .01$). Analiz sonuçlarına göre aşırı koruyucu baba tutumu, tek başına olumsuz Tanrı tasavvuruna ait varyansın yaklaşık %6’sını açıklamaktadır. Modele anne reddedicilik boyutu dahil edildiğinde ise olumsuz Tanrı tasavvuruna ait varyansın yaklaşık %8’ini açıkladığı görülmektedir ($\Delta R^2 = .075$, $f = 44,386$, $\beta = .243$; $.313$, $p < .01$). Özellikle reddedici anne tutumunun olumsuz Tanrı tasavvuru üzerindeki etkisi düşünüldüğünde beklenen bir sonucun ortaya çıktığı ifade edilebilir. Diğer bir ifadeyle olumsuz Tanrı tasavvurunun %5 oranında aşırı koruyucu baba tutumu, yaklaşık %8 oranında ise aşırı koruyucu baba tutumu ile reddedici anne tutumu etkileşiminden meydana geldiği ifade edilebilir. Olumlu ve olumsuz Tanrı tasavvurlarına yönelik regresyon analizi sonuçlarına bakıldığında olumlu Tanrı tasavvuru üzerinde anne tutumlarının; olumsuz Tanrı tasavvuru üzerinde ise baba tutumlarının daha etkili olduğu; fakat hem anne hem de baba tutumlarının müstakil bir biçimde olumlu-olumsuz Tanrı tasavvuru üzerinde yordayıcı bir etkiye sahip olduğu ifade edilebilir.

Regresyon analizi sonuçlarına bakıldığında olumlu Tanrı tasavvurunun en güçlü yordayıcılarının duygusal sıcaklık eksenli anne tutumu ve aşırı koruyucu baba tutumu olduğu görülmektedir. Olumsuz Tanrı tasavvurunun en güçlü yordayıcılarının ise aşırı koruyucu baba tutumu ile reddedici anne tutumu olduğu görülmektedir. Bu noktada aşırı koruyucu baba tutumunun hem olumlu hem de olumsuz Tanrı tasavvuru üzerinde etkili olması, aşırı koruyuculuğun daha önce ifade edilen çift kutuplu yapısıyla ilişkilendirilebilir. Ayrıca Tanrı tasavvuru gelişiminde anne figürünün etkinliğinin babaya göre daha baskın olduğu öne çıkmaktadır. Fakat baba tutumları ile Tanrı tasavvuru arasındaki anlamlı ilişkilere bakıldığında her ne kadar anne figürünün baskınlığı göze çarpsa da hem anne hem de babanın Tanrı tasavvuru oluşumunda önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla araştırmamızın H_{1g} isimli *“Ebeveyn tutumları hem olumlu hem de olumsuz Tanrı tasavvuru biçimleri üzerinde yordayıcı bir etkiye sahiptir.”* hipotezinin desteklendiği görülmektedir. Bu bağlamda Mehmedoğlu tarafından yapılan bir araştırmada ebeveyn tutumları açısından anne imajının Tanrı tasavvurunun sadece negatif boyutunda etkili olduğu; baba imajının ise hem pozitif hem de negatif boyutlarında etkili olduğu tespit edilmiştir (Mehmedoğlu, 2011, 239). Ayrıca Tanrı tasavvurunun pozitif boyutlarında otoriter-baskıcı baba imajı, koruyucu-müdahaleci ve eşitlikçi-demokratik baba imajlarından daha etkili olduğu sonucu elde edilmiştir (Mehmedoğlu, 2011, 239). Çalışmamızda ise algılanan anne tutumlarının hem olumlu hem de olumsuz Tanrı tasavvurunda etkili olduğu görülmektedir. Aşırı koruyucu baba tutumunun çift kutuplu yapısına bağlı olarak hem olumlu hem de olumsuz Tanrı tasavvuru üzerinde etkili olduğu ifade edilebilir. Bu çerçevede hem anne hem de baba tarafından sergilenen duygusal sıcaklık eksenli tutumlar ile dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru arasındaki pozitif yönlü; reddedici ebeveyn tutumu ile negatif yönlü ilişki, beklenen bir sonuç olarak ifade edilebilir.

Tanrı tasavvuru başlığı altında Batı’da yapılan ilk çalışmalara bakıldığında, bu çalışmaların bazı metodolojik sorunlar barındırdığı; dolayısıyla bu verilerden hareketle genel geçer bir sonuca ulaşmanın mümkün olmadığı ifade edilmektedir (Beit-Hallahmi - Argyle, 1975, 73). Zaten söz konusu metodolojik sınırlılıklarla yapılan bu çalışmalardan, birbiriyle tutarlı sonuçlara ulaşamadığı da görülmektedir. Dolayısıyla Tanrı tasavvuru hakkında yapılan yorumlar çok sığ bir gerçekliğe işaret

etmekte; bu konuda daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca araştırmacıların sunduğu kategoriler üzerinden bireylerin Tanrı tasavvurlarını belirlemenin, birtakım sınırlılıklar getirdiği yönünde eleştiriler söz konusudur (Kunkel vd., 1999, 196).

Tanrı tasavvuru hakkında yapılan ilk ampirik çalışmaların ebeveyn tutumlarıyla ilişkilendirilmesi, ebeveyn tutumlarının Tanrı tasavvuru üzerindeki etkisi hakkında fikir vermektedir. Söz konusu ilişkiye yönelik yapılan çalışmalarda başlangıçta Freudyen tezin aksine anne figürünün baskınlığı üzerinde durulduğu gözlenmektedir (Nelson - Jones, 1957; Vergote - Aubert, 1972; Tamayo - Dugas, 1977; Nicholson - Edwards, 1979). Strunk, homojen bir Protestan grup üzerinde gerçekleştirdiği çalışmasında, Tanrı tasavvuru oluşumunda Freud'un teziyle koşut bir şekilde baba imajının anne imajından çok daha etkili olduğunu ileri sürmüştür (Strunk, 1959; Spilka vd., 1964; Welch, 2010) Tamayo ve Desjardins ise çalışmalarında Tanrı tasavvuru konusunda ebeveyn imajlarının hangisinin daha baskın olduğu konusunda, bu durumun inanç sistemlerine göre değişkenlik gösterebileceğini iddia etmektedir (Tamayo - Desjardins, 1976, 131-140) Dolayısıyla bu konu etrafında yapılan çalışmalar arasında bir uzlaşma olmadığı görülmektedir.

Tanrı tasavvuru hakkında yapılan ilk çalışmalarda genellikle Tanrı'yı ifade ederken kullanılan kelimelere odaklanıldığı ve bu kelimeler üzerinden birtakım çıkarımlar yapıldığı görülmektedir. Spilka, Armates ve Nussbaum'un çalışması (1964) da bir sıfatlandırma çalışması olarak bu kategoride değerlendirilebilir. Daha kapsamlı bir araştırma olarak Gorsuch, 1968 yılında bireylerin Tanrı tasavvurunu ortaya koyan bir sıfat listesi geliştirmiştir. Tanrı kavramının yeterli bir tanımını yapabilmek için daha önce Spilka ve diğerlerinin oluşturduğu sıfat listesine 28 sıfat daha ekleyerek üç bağımsız ölçek elde etmiştir (Gorsuch, 1968, 57).

Nelson ve Jones, Freud'un Tanrı tasavvuru oluşumunda baba imajının yüceltilmesi noktasındaki ısrarlı tavrından yola çıkarak bu iddiayı araştırma yoluna gitmiştir. Q-Sort tekniğinin kullanıldığı bu çalışmada, Tanrı tasavvuru oluşumunda babadan ziyade annenin baskın olduğu, dolayısıyla bu süreçte anne figürünün daha etkili olduğu tespit edilmiştir (Nelson - Jones, 1957, 296). Bu çalışma, Freud'un görüşüne karşı çıkarak deneysel bir veri sunması ve Tanrı imajı konusunda babadan ziyade anne niteliklerinin daha ön planda olduğunu iddia etmesi sebebiyle önem taşımaktadır (Mehmedoğlu, 2011, 51).

Hunsberger ve Brown aile üyeleri içerisinde özellikle anne figürünün dinî yönelim açısından önemli olduğu üzerinde durmaktadır (Hunsberger - Brown, 1984, 250). Vogel ise Tanrı tasavvuru oluşum sürecinde babadan ziyade anne figürünün daha etkili olduğunu; fakat yaşla birlikte söz konusu anne etkisinin kaybolduğu yönünde bulgular elde etmiştir (Akt: Peterson, 2005, 26). Dickie ve arkadaşları tarafından yapılan başka bir çalışmada Tanrı'nın, babası merhametli olan çocuklar tarafından daha merhametli; annesi güçlü olan çocuklar tarafından ise daha güçlü olarak görüldüğü; böylece babanın merhameti ile annenin gücünün, sırasıyla Tanrı'nın merhametini ve gücünü yordadığı şeklinde bir sonuç elde edilmiştir (Dickie vd., 1997, 25-43).

Tanrı tasavvuru ve ebeveyn tutumları ilişkisi üzerine yapılan çalışmalardan elde edilen sonuçlara yönelik bir bakış da Tanrı tasavvurunun hem anne hem de baba ile ilişkili olduğu yönündedir. Bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar, Tanrı tasavvurunun karşı cinsten ebeveyn ya da favori ebeveyn üzerinden ilişkilendirildiği; son olarak artan yaşla birlikte ebeveyn tasavvuru ve Tanrı tasavvuru arasındaki korelasyonun azalacağı yönündedir (Bulkeley, 1981, 40). Chartier ve Goehner (1976) ergen örneklem üzerinde yaptığı çalışmada ebeveyn-ergen iletişiminin seven Tanrı tasavvuru oluşumunda önemli bir etkiye sahip olduğu görülmüştür (Chartier - Goehner, 1976, 227-232).

Maxon'un sağır çocuklar üzerine yaptığı çalışmada, sağırlığın anne-çocuk ilişkisini bozup bozmayacağı ve bunun da Tanrı tasavvuru gelişimini etkileyip etkilemediği tespit edilmiştir. Buna göre 40 çocukla gerçekleştirilen çalışmada, sağır çocukların problemlili anne ilişkilerine bağlı olarak Tanrı tasavvurlarının etkilendiği sonucuna varılmıştır (Rackley, 2007, 26). Spilka, Addison ve Rosensohn tarafından yapılan bir araştırma, ebeveyn ve Tanrı tasavvuru arasındaki ilişkiye dair çeşitli teoriler temel alarak oluşturulmuştur. Çalışmada Benson ve Spilka'nın semantik farklılaşma ölçekleri ile Gorsuch'un sıfat derecelendirme ölçeği kullanılmıştır (Spilka vd., 1975: 156). Buna göre Freud, Adler, Sosyal Öğrenme Kuramı ve Özsaygı kuramları çerçevesinde elde ettiği verileri ilişkilendiren Spilka ve arkadaşları, dört teori hakkında çıkarımlarda bulunmuşlardır. Buna göre seven baba ile seven Tanrı arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu, bu yönüyle Freudyen tezin desteklendiği görülürken diğer teorilerle ilgili olarak kısmî bir korelasyon söz konusu olsa da kesin sonuçlara ulaşılamamıştır (Spilka vd., 1975: 157-164).

Tanrı tasavvuru çalışmaları içerisinde gerek metodoloji gerekse kapsayıcı olması açısından ilk sistemli araştırma belki de Anna Maria Rizzuto'ya aittir. Tanrı tasavvuru oluşumunda ilk ilişkilerin yanı sıra anne ve babanın temel rollerini irdeleyen Rizzuto, klinik gözlem ve deneyim sürecinde Tanrı/Aile Anketi olarak isimlendirdiği bir ölçek geliştirmiştir. Çalışmasında Winnicott'un geçiş nesnesi kavramını odak noktası haline getiren Rizzuto'ya göre Tanrı tasavvuru, durmaksızın değişme gücüne sahip olan dinamik bir geçiş nesnesi; iç ve dış gerçeklik arasında köprü olarak vazife gören bir olgu olarak ifade edilmektedir (Rizzuto, 1979, 204-205; Peterson, 2005, 34). Rizzuto, Tanrı tasavvurunun anne ya da baba figürlerinden herhangi birine indirgenemeyeceğini ifade ederek başka faktörlerin etkisine vurgu yapmaktadır (Rizzuto, 1979, 44).

Hertel ve Donahue, Tanrı-insan ve anne-baba-çocuk ilişkisinde ailenin sosyal yapısı ile bireyin Tanrı imgesi arasında bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Buna göre ebeveynlerin Tanrı imgeleri ve çocuklarına davranış stilleri, çocuklarının Tanrı imgesine ve onları da kendi çocuklarına karşı sergiledikleri davranış stillerine yansıdığı tespit edilmiştir (Hertel - Donahue, 1995, 198).

Dickie ve arkadaşları tarafından yapılan bir çalışmada kadınlar ve erkekler arasında, ebeveynlerini algılama biçimleri ile Tanrı'yı algılama biçimleri arasında büyük farklılıklar tespit edilmiştir. Buna göre kadınların Tanrı tasavvurları, erkeklere göre ebeveynin algılanan tutumları ile daha yakından ilişkilidir (Dickie vd., 1997, 25-43). Brunner tarafından yapılan başka bir çalışmada erken dönem ilişkilerin ve mevcut kişilik özelliklerinin bireyin Tanrı tasavvuruna yönelik bir bakış açısı sağlayacağı yönünde bulgular elde edilmiştir (Brunner, 1992, 7).

Türkiye'de Tanrı tasavvuru hakkında yapılan çalışmaların Tanrı'ya atfedilen sıfatlar, duygu ve algılar, Tanrı tasavvurunun farklı değişkenlerle ilişkisi ve Tanrı tasavvurunun gelişim dönemlerine göre sınıflandırılması şeklinde ele alındığı gözlenmektedir. Ayrıca İlahiyat alanının farklı birimlerinde Tanrı tasavvuru konusunun değişik biçimlerde irdelendiği görülmektedir (Güler, 2007; Yıldız, 2007; Mehmedoğlu, 2011; Koç, 2011; Dinvar, 2011; Kula, 2012; Kartopu, 2014; Erdoğan, 2014; Yıldız - Ünal, 2017; Hayta, 2017; Kış, 2018; Doğan, 2016; Aydın, 2018; Ceylan, 2018; Dilek, 2019; Türker, 2019). Ayrıca ülkemizde Tanrı tasavvuru ya da bu başlığı kapsayan çalışmaların Batı'da yapılan araştırmalara göre oldukça sınırlı ve yeni olduğu gözlenmektedir.

Tanrı tasavvuru gelişimi bakımından çocukların Piaget'in bilişsel gelişim aşamalarının özelliklerini sergilediğini ifade eden Yıldız, çocuklarda Tanrı tasavvuru gelişim hızının farklılık arz ettiğini belirtmektedir (Yıldız, 2007, 226-228). Ayrıca Yavuz'un elde ettiği verileri kendi çalışmasıyla karşılaştıran Yıldız, Tanrı'yı soyut ya da somut niteliklerle düşünme bakımından günümüzde, çocukların Tanrı'yı daha somut düşünme eğiliminde olduğu sonucuna varmıştır (Yıldız, 2007, 179).

Yapıcı tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada, Allah kavramının ve kutsal ifadelerin üniversiteli öğrencilerin zihinlerinde çağrıştırdığı anlamlar üzerinden bir değerlendirme yoluna gidilmiştir. Allah tasavvurunun olumlu niteliklerinin geniş yer tuttuğu çalışmada az da olsa kuşkucu ya da olumsuz tasavvurlara rastlanıldığı ifade edilmektedir (Yapıcı, 2004, 197-198).

Dinç tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada dinî yönelimin duygu boyutu ile anne-baba tutumlarından birisi olan tutarlı disiplin ve standartların belirliliği arasında pozitif yönde bir ilişki tespit edilmiştir (Dinç, 2007, 94). Bedir tarafından yetişkinlerin çocukluk anılarındaki Tanrı imgelerinin analiz edildiği çalışmada, erken eğitimciler olan aile ve öğretmenlerin, Tanrı imgesinin oluşumunda en etkili faktörlerden biri olduğu tespit edilmiştir (Bedir, 2017, 717-740). Ailenin bireyin Tanrı tasavvuru gelişimindeki etkisini incelemeyi amaçlayan başka bir çalışmada Öcal, 4 yaş civarında ailenin de etkisiyle Tanrı'nın kocaman ve ödüllendirici bir varlık olarak algılandığı; 5 yaşa doğru uzun boylu, büyük ve aile etkisine göre bazen pozitif bazen de negatif yüklemelerin söz konusu olduğu; 6 yaşına gelindiğinde antropomorfik düşüncelerin kendini belli ettiği, bazen çok büyük beyaz saçlı ve sakallı bir insan şeklinde tasavvur edildiği; 7 yaşında kendisini ve akrabalarını var eden güçlü bir figür olarak tasavvur edildiği görülürken, 8 yaşından itibaren artık kısmî olarak hiçbir şeye benzemeyen aşkın bir güç olarak algılandığı tespit edilmiştir. 10 yaş itibarıyla Tanrı'nın sıfatlarına atıfta bulunmanın başladığı ve soyuta yakın bir varlık olarak algılandığı bir sürece girildiği anlaşılmaktadır (Öcal, 2014, 59-80).

Güler'in gerçekleştirdiği bir araştırmada Tanrı algısı ile benlik algısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Buna göre sevgi yönelimli Tanrı algısına sahip bireylerin korku yönelimli Tanrı algısına sahip olanlara göre daha olumlu bir benlik algısına sahip oldukları

tespit edilmiştir. Ayrıca korku yönelimli Tanrı algısına ve olumsuz benlik algısına sahip olanların günahkârlık duygularının daha yüksek olduğu sonucuna varılmıştır (Güler, 2007, 152-153).

Özdoğan tarafından yürütülen bir çalışmada sevgi merkezli bir Tanrı tasavvuruna sahip bireylerin, kendilerinden yola çıkarak Tanrı'yı tanımlamaları arasında bir benzerlik bulunduğu sonucuna varılmıştır (Özdoğan, 2005, 135-162). Koç tarafından yapılan başka bir çalışmada ise olumlu (sevgi temelli) bir din eğitimi alan öğrencilerin olumsuz (korku temelli) bir din eğitimi alan öğrencilerden daha olumlu Tanrı tasavvuruna sahip olduğu; ayrıca Tanrı tasavvuru, benlik saygısı ve öfke yaşantısı arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Koç, 2011, 92-96). Bu konuyla ilişkili olarak Kula'nın yaptığı çalışmada kendilik algısı ile Tanrı algısı arasında pozitif bir korelasyonun söz konusu olduğu gözlenmektedir. Buna göre bireyin kendilik algısı olumlu oldukça, Tanrı algısının da olumlu hale geldiği tespit edilmiştir (Kula, 2012, 96). Hayta tarafından yapılan bir çalışmada, çocukluk döneminde annelerinin özgürlükçü, hoşgörülü ve özgüveni artırıcı davranış ve tutum sergileyen bireylerin, Tanrı ile olan ilişkilerinin de olumlu, güvenli ve dinamik bir ilişki içerisinde cereyan ettiği yönünde bulgular elde edilmiştir (Hayta, 2017, 252).

Tanrı tasavvuru gelişiminde çocukluk döneminin etkisi hakkında Kartopu ve Tanrıverdi'nin yaptığı bir çalışmada çocukluk dönemi içerisinde Tanrı'nın korkulması gereken bir varlık şeklinde anlatılmasının sonraki dönemde korku eksenli Tanrı tasavvuru oluşumuna sebebiyet verdiği yönünde sonuçlar elde edilmiştir (Kartopu - Tanrıverdi, 2013, 636). Arıcı ve Tokur tarafından İlahiyat Fakültesi öğrencileri ile yapılan başka bir çalışmada, öğrencilerin Tanrı algıları ile hoşgörü düzeyleri arasında düşük düzeyde de olsa pozitif yönde anlamlı ilişkiler bulunmuştur (Arıcı - Tokur, 2017, 31-48). Türker tarafından Suriyeli sığınmacı çocuklar ile gerçekleştirilen başka bir çalışmada ise Tanrı algısını ölçmeye yönelik sorulardan elde edilen sonuçlara göre çocukların %67'sinin korku ve ceza yönelimli Tanrı tasavvuruna; %15'inin ise sevgi yoğunluklu bir Tanrı tasavvuruna sahip olduğu sonucuna varılmıştır (Türker, 2019, 68-69). Son olarak Tanrı tasavvurunun ana kaynağı olarak ilk nesne ilişkilerine atfettikleri hayatî önem üzerinden bir araştırma gerçekleştiren Kısa, Tanrı tasavvuruna ilişkin psikanalitik görüşleri kapsamlı bir şekilde ele alarak teorik bir çerçeve sunmuştur (Kısa, 2013).

Çalışmamızdan elde edilen sonuçlara bakıldığında mevcut literatürle benzeşen bir tabloyla karşılaştığı ifade edilebilir. Araştırmalarda genellikle ebeveynlerden anne figürüne odaklanıldığı; özellikle bağlanma türünden hareketle çocuk ile anne arasındaki ilişkinin açıklanmaya çalışıldığı gözlenmektedir. Fakat son dönemde annenin aktif bir şekilde iş hayatına dahil olması, babanın evde daha çok vakit geçirmesi, eşler arasında iş bölümünün mevcudiyeti gibi etmenler, çocukla ilgilenme açısından anne ve baba figürlerini eşit bir düzleme çekmektedir. Hem anne hem de baba tutumlarının müstakil bir şekilde Tanrı tasavvuru ekseninde değerlendirilmesi, daha kapsamlı sonuçlar elde etmek açısından önemli gözükmektedir. Ebeveynlerin birlikte ele alındığı çalışmaların sınırlı olduğu göz önüne alındığında mevcut araştırma, Tanrı tasavvuru oluşum sürecinde hem anne hem de baba tutumlarının önemine vurgu yapması yönüyle önem arz etmektedir.

SONUÇ

Yaşamlarında dini merkezi bir konuma yerleştiren bireyler açısından Tanrı'yı tasavvur etme gerek Tanrı ile kurulan ilişki biçiminde gerekse psiko-sosyal hayatın yönünü tayin etmede önemli bir aşamadır. Nitekim inanan insan, inandığı varlığa atfettiği nitelikler üzerinden bir ilişki biçimi geliştirmektedir. Sürekli gelişen ve değişen dinamik bir süreç olarak Tanrı tasavvuru, bireyin Tanrı ile ilişkisinden sosyo-kültürel yaşamına kadar etki eden geniş bir alana yayılmaktadır. Tanrı tasavvuru gelişimine etki eden birtakım bireysel ve sosyal faktörler bulunmaktadır. Tanrı'yı tasavvur etme sürecine dinamiklik sağlayan faktörlerden biri olarak ebeveyn tutumları, Tanrı tasavvuru oluşumuna doğrudan etki gücüne sahiptir. Tanrı'yı özellikle soyut işlem dönemi öncesinde zihinde tasavvur etme, ancak en anlamlı ve en güçlü duygu ve tecrübelerle dayanarak yapılabilir. Dolayısıyla ebeveynle ilişkilerin gücü, çocuk üzerindeki etkisini belirleyen temel bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araştırmadan elde edilen verilere bakıldığında temel hipotezlerin desteklendiği görülmektedir. Bu bağlamda; araştırmanın temel değişkenlerinden biri olan ebeveyn tutumları ile Tanrı tasavvuru arasındaki ilişkileri incelemek üzere yapılan korelasyon ve regresyon analizleri sonucunda hem anne hem de baba tutumları ile Tanrı tasavvuru arasında anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Bu çerçevede ebeveynler tarafından sergilenen duygusal sıcaklık eksenli tutum örgüsü ile özellikle

dengeli ve sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru arasında; reddedici ebeveyn tutumu ile korku-ceza yönelimli ve ilgisiz Tanrı tasavvuru arasındaki pozitif yönlü anlamlı ilişkiler dikkat çekmektedir. Regresyon analizi sonuçlarına bakıldığında da olumlu Tanrı tasavvurunun en güçlü yordayıcılarının duygusal sıcaklık eksenli anne tutumu ve aşırı koruyucu baba tutumu olduğu; olumsuz Tanrı tasavvurunun en güçlü yordayıcılarının ise aşırı koruyucu baba tutumu ile reddedici anne tutumu olduğu görülmektedir. Bu bakımdan Tanrı tasavvuru gelişiminde anne tutumlarının daha etkili bir faktör olduğu görülse de gerek çalışmamızda yapılan diğer analizler gerekse literatürde mevcut bulunan çalışmalardan hareketle hem anne hem de baba tutumlarının Tanrı tasavvuru üzerinde etkili bir unsur olduğu görülmektedir.

Tanrı tasavvuru, birçok değişken tarafından şekillenen, değişime uğrayan dinamik bir yapıdır. Bu çerçevede Tanrı tasavvuru oluşumu ve gelişiminde bireysel ve sosyal faktörlerden önemli görülen çevre, eğitim, dinî eğitim tarzları, örselenmiş çocukluk yaşantıları, öznel iyi oluş, benlik saygısı gibi değişkenler ile Tanrı tasavvuru arasındaki ilişkilerin incelenmesi alana katkı sağlayabilir. Özellikle ebeveyn tutumları ile Tanrı tasavvuru arasındaki ilişkiye yönelik nitel araştırma modelleri kullanılarak farklı araştırmaların yürütülmesi, bu konu etrafında yapılacak çalışmalara ışık tutabilir. Ayrıca bu tür çalışmaların boylamsal desenli araştırmalar üzerinden gerçekleştirilmesi alana ilişkin daha geniş bir bakış açısı sunabilir.

KAYNAKÇA

- Adler, Alfred. *İnsan Tanıma Sanatı*. çev. Kamuran Şipal. İstanbul: Say Yayınları, 1998.
- Afat, Nüket. “Çocuklarda Üstün Zekanın Yordayıcısı Olarak Ebeveyn Tutumları”. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi* 10/1 (07 Ağustos 2013), 155-168.
- Albayrak, Ahmet. “Duygusal Motif Olarak Sevgi ve Korku”. *Köprü* 101 (2008), 233-245.
- Albayrak, Ahmet. *Ergenlerin Dinî Gelişiminde SEvgi ve Korku Motifinin Etkinliği*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Altaib, Isham vd. *Parent-Child Relations A Guide to Raising Children*. London: Gutenberg Press, 2013.
- Argun, Yasemin. *Anne-Babaların Çocuk Yetiştirme Tutumlarının Ortaokul Öğrencilerinin Denetim Odağı Üzerine Etkileri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Arıcı, İsmail - Tokur, Behlül. “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Tanrı Algıları ve Hoşgörü eğilim Düzeyleri Arasındaki İlişki”. *Turkish Studies* 12/10 (2017), 31-48.
- Arrindell, W. vd. “The development of a Short Form of the EMBU1: Its Appraisal with Students in Greece, Guatemala, Hungary and Italy”. *Personality and Individual Differences* 27/4 (1999), 613-628.
- Arslan, Emel. *Bağlanma Stilleri Açısından Ergenlerde Erikson’un Psikososyal Gelişim Dönemleri ve Ego Kimlik Süreçlerinin İncelenmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Ausubel, David P. vd. “Perceived Parent Attitudes as Determinants of Children’s Ego Structure”. *Child Development* 25/3 (1954), 173-183. <https://doi.org/10.2307/1126334>
- Ay, Mahmut. “Tanrı Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansıması”. *Kelam Araştırmaları* 6/2 (2008), 47-68.

- Aydın, Ali Rıza. “Tanrı Algısına Jungcu Bir Bakış”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2010), 53-61.
- Aydın, Eyyup. *Tanrı Algısı ve Peygamber Algısı İlişkisi (Diyanet İşleri Başkanlığı Taşra Teşkilatı Görevlileri Örneği)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Bartholomew, Kim - Horowitz, Leonard M. “Attachment Styles Among Young Adults: A Test of a Four-Category Model”. *Journal of Personality and Social Psychology* 61/2 (1991), 226-244.
- Baumrind, Diana. “Effects of Authoritative Parental control on Child Behavior”. *Child Development* 37/4 (1966), 887-907.
- Baumrind, Diana. “The Average Expectable Environment Is Not Good Enough: A Response to Scarr”. *Child Development* 64/5 (1993), 1299-1317. <https://doi.org/10.2307/1131536>
- Bedir, Fatma Nur. “Yetişkinlerin Çocukluk Anılarındaki Tanrı İmgisinin Analizi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/32 (2017), 717-740. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.379046>
- Beit-Hallahmi, B. - Argyle, Michael. “God As a Father-Projection: The Theory and The Evidence”. *British Journal of Medical Psychology* 48 (1975), 71-75.
- Bowlby, John. *Attachment and Loss*. USA: Basic Books, 1982.
- Brunner, Richard Allan. *Personality and Demographic Correlates of the God-Concept*. Ann Arbor, United States: Indiana University, Psy.D., 1992.
- Bulkeley, Stephen Gilbert Timothy. *The Image of God and Parental Images: A Dialogue Between Theology and Psychology*. USA: University of Glasgow, Doktora Tezi, 1981.
- Burger, Jerry M. *Kişilik: Psikoloji Biliminin İnsan Doğasına Dair Söyledikleri*. İstanbul: Kaknüs yayınları, 2016.
- Ceylan, Ummahan Esra. *Ölümlülük Bilincinin Dini Başa Çıkma, Tanrı Algısı, Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma ile İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

- Chartier, Myron R. - Goehner, Larry A. "A Study of the Relationship of Parent-Adolescent Communication, Self-Esteem, and God Image". *Journal of Psychology and Theology* 4/3 (1976), 227-232.
- Clark, Walter Houston. "Çocukluk Dönemi Dini". çev. Neda Armaner. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/ (1990), 175-185.
- Collins, W. A. vd. "Contemporary Research on Parenting: The Case for Nature and Nurture". *The American Psychologist* 55/2 (Şubat 2000), 218-232.
- Davis, Edward B. vd. "God Images and God Concepts: Definitions, Development, and Dynamics". *Psychology of Religion and Spirituality* 5/1 (2013), 51-60.
- Dickie, J. R. vd. "Parent-Child Relationships and Children's Images of God". *Journal for the Scientific Study of Religion* 36/1 (1997), 25-43.
- Dilek, Yunus. *Ergenlerde Tanrı Algısı ile Şiddet Eğilimi Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dinç, Ayşenur. *Ergenlerde Anne-Baba Tutumları ve Dinî Yönelim*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Dinvar, Parvaneh Ebrahimi. *Travma Sonrası Stres, Dünyaya İlişkin Varsayımlar ve Tanrı Algısı Arasındaki İlişki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Dirik, Gülay vd. "Çocukluk Dönemi Ebeveyn Tutumlarının Değerlendirilmesi: Kısaltılmış Algılanan Ebeveyn Tutumları-Çocuk Formu". *Türk Psikiyatri Dergisi* 26/2 (2015), 123-130.
- Doğan, Murat. *Ergenlerde Tanrı Algısı ve Karar Verme Stilleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Erdoğan, Emine. *Tanrı Algısı, Dinî Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Ersoy, Evren. "The role of perceived parental attitudes and self-esteem in predicting secondary school students' depression". *Cypriot*

Journal of Educational Sciences 13/ (30 Eylül 2018), 299-309.
<https://doi.org/10.18844/cjes.v13i3.1879>

Freud, Sigmund. *Bir Yanılsamanın Geleceği*. İstanbul: İdea Yayıncılık, 2000.

Fromm, Erich. *Psikanaliz ve Din*. çev. Şükrü Alpagün. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 1990.

Gorsuch, Richard. "The Conceptualization of God as Seen in Adjective Ratings". *Journal for the scientific study of religion* 7/1 (1968), 56-64.

Göcen, Gülüşan. "Tüp Bebek Tedavisi Almış Kadınların Dinî Başa Çıkma Süreçleri ve Dinî Yaşantıları Üzerine Nitel Bir Araştırma". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (25 Aralık 2012), 165-216.

Grimes, Christopher. "God Image Research". *Journal of Spirituality in Mental Health* 9/3-4 (2008), 11-32.

Güler, Özlem. *Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkarlık Duygusu (Yetişkin Örnekleme)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Hall W., Todd - Fujikawa M., Annie. "God İmage and The Sacred". *APA Handbook of Psychology, Religion, and Spirituality: Vol. 1. Context, Theory, and Research*. ed. K. I. Pargament. American Psychological Association, 2013.

Hayta, Akif. *Allab'a Bağlanmak: Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi*. İstanbul: Onto Yayınları, 2017.

Hertel, Bradley R. - Donahue, Michael J. "Parental Influences on God Images among Children: Testing Durkheim's Metaphoric Parallelism". *Journal for the Scientific Study of Religion* 34/2 (1995), 186-199.

Hoffman, L. "Cultural Constructions of the God Image and God Concept: Implications for Culture, Psychology, and Religion". *Presented at the annual meeting of the Society for the Scientific Study of Religion*.

Holm, Nils G. *Din Psikolojisine Giriş*. çev. Abdülkerim Bahadır. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Baskı., 2018.

- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisine Giriş*. ed. Necdet Subaşı vd. İstanbul: Dem Yayınları, 2015.
- Hunsberger, Bruce - Brown, L. B. "Religious Socialization, Apostasy, and the Impact of Family Background". *Journal for the Scientific Study of Religion* 23/3 (1984), 239-251. <https://doi.org/10.2307/1386039>
- Jankowska, Anna vd. "Parental attitudes and personality traits, self-efficacy, stress, and coping strategies among mothers of children with cerebral palsy". *Health Psychology Report* 3/ (18 Haziran 2015), 246. <https://doi.org/10.5114/hpr.2015.51903>
- Janssen, Jacques vd. "Images of God in Adolescence." *The International Journal for the Psychology of Religion* 4/2 (1994), 105-121.
- Jonker, Hanneke vd. "Development and Validation of the Dutch Questionnaire God Image". *Mental Health, Religion and Culture* 11/5 (2008), 501-515.
- Jung, C. G. *Psychology and Religion: West and East*. ed. Gerhard Adler - R. F. C. Hull. New Jersey: Princeton University Press, 1975.
- Kara, Mustafa. "HavP". *İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2015.
- Karaca, Faruk - Hacikeleşoğlu, Hızır. "Allah Tahayyülleri Ölçeği". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (31 Aralık 2020), 67-83. <https://doi.org/10.29288/ilted.771686>
- Kartopu, Saffet. "Yaşamı Sürdürme Nedenlerinin Tanrı Algısıyla İlişkisi". *Journal of Turkish Studies* 9/Volume 9 Issue 2 (01 Ocak 2014), 887-887. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.6506>
- Kartopu, Saffet - Tanrıverdi, Hasan. "Dini Kavramlarla İlgili Algıların Oluşumunda Çocukluk Döneminin Etkisi: Gümüşhane Üniversitesi Örneği". *The Journal of Social Science Studies* 6/7 (2013), 621-656.
- Kâşânî, Abdürrezzak. *Tasavvuf Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.

- Kaya, Ahmet vd. “Üniversite Öğrencilerinin Anne-Baba Tutumlarının Problem Çözme Becerilerine, Sosyal Kaygı Düzeylerine ve Akademik Başarılarına Etkisi”. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 18 (2012), 208-225.
- Kaya, Mevlüt. “Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (01 Ocak 1997), 193-204. <https://doi.org/10.17120/omuifd.20359>
- Kısa, Cihat. *Nesne İlişkileri ve Tanrı Tasavvuru*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Kış, Betül. *Müslümanlarda Bağlanma ve Tanrı Algısı*. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Kızılgeçit, Muhammed.- Vural, Enes. Kişilik Özellikleri ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma (Güneysu Örneği). *Güneysu’da Dini-Sosyal-Kültürel ve Sanatsal Hayat* ed. Yavuz, Salih Sabri.- Erkan, Ümit. (Ankara: Ankara Ofset Basım Matbaacılık, 2017).
- King, Valarie. “The Influence of Religion on Fathers’ Relationships With Their Children”. *Journal of Marriage and Family*. 63 (2003), 382-395. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2003.00382.x>
- King, Valarie Greene vd. “Religion and Ties Between Adult Children and Their Parents”. *The journals of gerontology. Series B, Psychological sciences and social sciences* 68/5 (2013), 825-836. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbt070>
- Kirkpatrick, Lee A. *Attachment, Evolution, and The Psychology of Religion / Lee A. Kirkpatrick*. New York ; London: Guilford, 2005.
- Kirkpatrick, Lee A. - Granqvist, Pehr. “Attachment and Religious Representations and Behavior”. *Handbook of Attachment*. London : New York: Guilford Press, 2008.
- Koç, Ayşe. *Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru, Benlik Algısı ve Öfke Yaşantısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Kula, Naci. *Ergenlerde Öfke Duygusu; Benlik Algısı, Tanrı Algısı, Suçluluk ve Utanç Duyguları Açısından Bir Değerlendirme (Diyarbakır Örnekleme)*.

Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

- Kunkel, Mark A. vd. "God Images: A Concept Map". *Journal for the Scientific Study of Religion* 38/2 (1999), 193-202.
- Lamb, Michael E. - Lewis, Charlie. "The Development and Significance of Father-Child Relationships in Two-Parent Families". *The Role of The Father in Child Development*. ed. Michael E. Lamb. New Jersey: John Wiley & Sons, 2010.
- Lynn, Mark. *Influences on Father Involvement: Testing For Unique Contributions of Religion and Spirituality*. Wisconsin: Marquette University, Ph.D., 2012.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Tanrıyı Tasavvur Etmek*. Çamlıca Yayınları, 2011.
- Mızrakçı, Şule. *Annelerin Çocuk Yetiştirme Tutumlarına Etki Eden Faktörler: Demografik Özellikleri, Kendi Yetiştiriliş Tarzları, Çocuk Gelişimine İlişkin Bilgi Düzeyleri ve Çocuğun Mizacına İlişkin Alguları*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.
- Nelsen, Hart M. - Kroliczak, Alice. "Parental Use of the Threat 'Gos Will Punish': Replication and Extension". *Journal for the Scientific Study of Religion* 23/3 (1984), 267-277.
- Nelson, C. Ellis. "Tanrı Temsilinin Oluşumu". çev. Abdulvahit Sezen. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/2 (2009), 215-234.
- Nelson, Marven O. - Jones, Edward Morris. "An Application of The Q-Technique to the Study of Religious Concepts". *Psychological Reports* 3 (1957), 293-297.
- Nicholson, H. C. - Edwards, K. "A Comparison of Four Statistical Methods For Assessing Similarity of God Concept to Parental Images". *Bilimsel Din Bilimleri Yıllık Toplantısı*.
- Nsamenang, A. Bame. "Fathers, Families, and Children's Well-Becoming in Africa". *The Role of The Father in Child Development*. ed. Michael E. Lamb. New Jersey: John Wiley & Sons, 2010.
- Oler, Israel David. *Attachment Style, Parental Caregiving and Perceived Image of God*. Usa: University of Maryland, Psy.D., 1999.

- Öcal, Mustafa. “Okulöncesi ve İlköğretim Çağı Çocuklarının Allah Tasavvurları Üzerine Bir Araştırma”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2.
- Özdoğan, Öznur. “İnsan-Allah İlişkisi”. *Dini Araştırmalar* 7/21 (2005), 135-162.
- Peterson, Anette O. *The Dynamic God Image: Psychoanalytic Object Relational, Development and Jungian Theories God Image and Their Implications for Psychotherapy*. San Francisco: California Institute of Integral Studies, Doktora Tezi, 2005.
- Rackley, Blake. *God Image and Early Maladaptive Schemas: A Correlational Study*. Ann Arbor: Regent University, Ph.D., 2007.
- Rizzuto, Anna. *The Birth of the Living God*. Chicago: The University of Chicago, 1979.
- Rohner, Ronald P. vd. “Parental Acceptance-Rejection: Theory, Methods, Cross-Cultural Evidence, and Implications”. *Ethos* 33/3 (2005), 299-334.
- Sayın, Önal. *Aile Sosyolojisi*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1990.
- Spilka, Bernard vd. “The Concept of God: A Factor-Analytic Approach”. *Review Of Religious Research* 6/1 (1964), 28-36.
- Spiro, M. E. - D’Andrade, R. G. D. “A Cross-Cultural Study of Some Supernatural Beliefs”. *American Anthropology* 60 (1958), 456-466.
- Strunk, O. “Perceived Relationships Between Parental and Deity Concepts”. *Psychology Newsletter* 10 (1959), 222-226.
- Tamayo, A. - Desjardins, Leandre. “Belief Systems and Conceptual Images of Parents and God”. *The Journal of Psychology* 92 (1976), 131-140.
- Tamayo, A. - Dugas, Albert. “Conceptual Representation of Mother, Father, and God According to Sex and Field of Study”. *The Journal of Psychology* 97 (1977), 79-84.
- Tung, Esther S. vd. “Attachment to God as mediator of the Relationship Between God Representations and Mental Health”. *Journal of Spirituality in Mental Health*, 1-19.

- Türkdoğan, Orhan. *Bilimsel Araştırma Metodolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2000.
- Türker, Rümeyza Nur. *Savaş Mağduru Sığınmacı Çocuklarda Hayat ve Tanrı Algısı: "7-12 Yaş Arası Suriyeli Çocuklar"*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012.
- Vergote, Antoine. "Çocukta Din". çev. Erdoğan Fırat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (1978), 315-329.
- Vergote, Antoine - Aubert, Catherine. "Parental Images and Representations of God". *Social Compass* 19/3 (1972), 431-444.
- Vergote, Antoine - Tamayo, A. *The parental Figures and the Representation of God*. Mouton: The Hague, 1981.
- Welch, Metoka L. "Tell me what your God look like": *A study of African Americans and the God -image*. Greensboro: The University of North Carolina, Ph.D., 2010.
- Willis, Sage Liam. *Queers in the Hands of a Loving God: God Image, Strength of Faith, and Campus Climate in Predicting Self-Stigma*. Ann Arbor, United States: Seattle Pacific University, Ph.D., 2016.
- Yapıcı, Asım. "Allah ve Kutsal Kavramlarının Çağrıştırdıkları Anlamlara Sosyo-Psikolojik Bir Bakış". *Değerler Eğitimi Dergisi* 2/7-8 (2004), 169-206.
- Yavuzer, Haluk. *Ana-Baba ve Çocuk*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.
- Yıldız, Murat. *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı, 2007.
- Yıldız, Murat - Ünal, Vehbi. "Tanrı Tasavvuru ile Engelliliğe Yönelik Tutumlar Arasındaki İlişki". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/4 (2017), 8-21.
- Yılmaz, Ayşen. *Eşler Arasındaki Uyum ve Çocuğun Algıladığı Anne-Baba Tutumu ile Çocukların, Ergenlerin, Gençlerin Akademik Başarıları ve Benlik Alguları Arasındaki İlişkiler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.